

у первістчине вим'я, знову одвело голову й здивовано глянуло на хазяйку прекрасними очима.

— Не з тієї ноги встала,—хотів було сказати Євтихій, але, глянувши на Оксану, що незручно випросталася на низькому стільчику через свій ростучий живіт, стримався. Ну да, це через нього, через свій незручний стан нервує Оксана. Всі вони тоді лютують і плачуть без причини, а тут ще вродлива жінка у двір зайшла, от вона й приревнувала, дивачка, як же, потрібний я їй, мов торішний сніг... Проте дивилася вона на мене справді чудно,—ще раз згадав Євтихій пристрасний погляд художниці,—натуру чи що цікаву побачила?

— Ще не чути нічого?—сказав Євтихій, поклавши руку на живіт дружини, коли та встала од корови.— Не б'є телеграми, щоб зустрічали?

— Ні,—враз засвітилася мовчазна жінка.— Який ти скорий. А росте швидко...

Ця несподівана Євтихієва ласка змела з лиця дружини тіні смутку і невдоволення, очі їй одразу заясніли спокоем і тихою радістю, як учора, коли вона йшла з городу. Оксана з великою вдячністю глянула на мужа і ніби хотіла щось сказати, але терпкі почуття зворушливої ніжності підкотили під груди, і, щоб стримати радісні сльози, знервована жінка швидко вийшла з кошари.

— Дивачка,—закохано прошепотів Євтихій.— Дивачка. Така дивачка,—твердив він, ніби в цьому слові знайшов висловлення своїх гарячих почуттів.— Їй-бо дивачка.

Увійшов він у хату вже тоді, коли Оксана кінчала варити обід. Борщ був готовий, залишилося зліпити ще кілька вареників, кинути в казан,—скиплять, і можна обідати.

— Допомогти?—сказав Євтихій, киваючи на тісто.— Чи вже мало?

Ліпити вареники було для нього любимою забавкою. Коли ще був живий Юрко, Євтихій виліплював для нього десятки найкумедніших фігур — коників, півнів, риб, жуків. Начинені сиром і розбухлі в окропі, скільки щирої радості приносили вони малому синові і молодому батькові.

— Та вже ні з чого ліпити,—одказала Оксана.— Штуки три залишилось.

— Ну, тоді я поголюся,—вирішив Євтихій і, діставши бритву, сів на низькому стільчику перед дзеркалом проти вікна.— Ач, заріс як, а ще тільки позавчора голився.

Оксана любила, щоб Євтихій був свіжий, чисто виголений, митий і, коли він за роботою забував про бритву, вона сама про неї нагадувала, надто в неділю. Але на цей раз Оксана зауважила, що борода у нього геть чисто голена і нічого зайвий раз шкіру дерти, ще понатираєш поганих прищів, а тоді мажся різною гиддю.

Видно, вона таки добре пам'ятає оту вчорашню розмову і ніяк не хоче сходити з своїх позицій. Нуда, ні, навіть більше, вона просто забороняє Євтихієві йти до художниці та й годі, як же, дружина хвора, під серцем дитину носить, а він іде до якоїсь рудої, не казатиму до кого, йде хто зна й чого і до чого.

— Я ж тобі розповідав, чого я до неї йду,— мирно виправдувався Євтихій.— Як ти не розумієш, що це щастя мені випало, жива вчителька малювання в село приїхала, я порозумнішав, як з нею поговорив, а ще ж скільки треба спитати. Ну от і з килимарні дають мені килим малювати на виставку, чуєш? Треба олійними фарбами малювати, а я ще в дитинстві та в армії як мазав ними плакати, то з того часу й не бачив, більше. Та хіба ж то фарби, що вивіски ними квацюють? Художниця мені розкаже толком, як що й куди, а не піти, значить самому доходити треба, та чи й дійду?

— Дійдеш,—переконано говорила Оксана.—Я знаю, що ти навчишся. Сам кажеш, що вже мазав. А не навчишся, то й не треба. На біса нам здався той килим, хіба ми на наші трудовні не проживемо? Якщо грошей тобі треба, то швидко теличку продамо, і гроші будуть, та й за молоко я вже набираю, скільки тобі потрібно?

Знервована жінка почала гаряче підраховувати і доводити, як добре вони житимуть і без малювання, ніби справа була тільки в заробітку і грошах. Як же, потрібні вони Євтихієві, прямо, як дитина, не бачить, що малює він не для хазяйства, а для себе, ну для душі там чи що, хочеться. Не можу я не малювати, як другий не пити, і йй-богу, якби мені руки поодрубували чи законом заборонили малювати, то запив би, як прадід Єрехтей, і зап'ю, я тобі кажу. Піду сьогодні ж нап'юся...

Євтихій чим далі говорив, тим більше сердився, а тут ще на шиї прямо цілий кущ волосся залишився, і ніяк його не дістанеш, аби лівою рукою, так не вмію,—біда та й годі, як вона не розуміє, що піду ж я до художниці, хоч би що—піду, кричи, не кричи.

Але Оксана не кричала.

— То піди й напийся,—твердо сказала вона,—а до рижой не йди. Бо слово чести, гвалту нараблю. І сама острамлюся, і ти сорому не оберешся. Ач як вишаровується! Коли це ти так вбиривався, як сьогодні?

Тоді Євтихій розгубився зовсім і замовк. Кинувши клятий кущик,—ще горло з серця перетну, хай йому,—помив бритву, поклав у запічок помазок і сів до стола похмурий, як ніч.

А Оксана спокійно висувала горщики і подавала до стола їжу. І саме цей овечий, як здавалося Євтихієві, спокій найбільше і лютив його, він знав, що коли жінка отак затялася, то вже нічого з нею не зробиш, хоч бий.

— То куди йдеш?—спитала Оксана, коли скінчили обідати і він взявся за картуз.— До рижної?

— В колгосп,—похмуро збрехав Євтихій і вийшов з хати.

— Ну, гляди ж,—долетіло йому крізь шибки.—Каятимешся, як збрешеш...

У високому тоні останніх слів дружини Євтихій відчув розпачливе бриніння, за ним неодмінно мали бути рясні сльози, а раз так, значить Оксана виплачеться й стихне і нікуди не піде робити гвалту. Просто біда з хворою дружиною, хоч би скоріше минав час, то родила, була б робота, і дурно не ревнувала б, як оце зараз, аж сором, просто сором, якби хто почув.

Ліда Копиток зустріла Євтихія в шкільному дворі. Чи то вона бачила його у вікно, чи почула, як цокнула хвіртка, тільки не встиг він завернути за ріг будинку, як художниця виросла на ганку, вся золота в сліпучому мариві бабиного літа. Буйне волосся її сьогодні було спритно підібране під блискуче плетиво рідкої сітки, стрункий стан з трохи обважнілими грудьми щільно облягало вузьке кремове плаття, міцні ноги, коричневі в своїй засмаглості, чітко відтінялися білосніжними килимками, що ніби продовжували білі парусинові туфельки. Вона йшла Євтихієві назустріч, і в її лиці було щось нове, невловиме, але таке, чого він не помічав учора. Ну да, то мабуть підібране волосся і вузьке плаття проти вчорашньої розкуйовдженості, яку посилював пухнастий коричневий светер, надають художниці більше жіночості, роблять не такою колючою і разом менш приступною.

Євтихій спіймав себе на тому, що розглядає художницю з мужською пильністю, і ледь помітно почервонів одразу, згадавши Оксану і те, в якому стані він її залишив.

Його похмура розгубленість не сховалася від допитливого ока художниці. Привітавшись легким потиском руки, вона одразу запитала:

— Що це ви сьогодні такий розсироплений...

— Як це?—не зрозумів Євтихій останнього слова.

— Ну, розстроений,—поправила художниця. — Горе якесь?

— В мене давнє горе,—невиразно одказав Євтихій, але Ліда зрозуміла.

— Я чула про ваше нещастя і глибоко вам співчуваю.— В її голосі забриніла справжня щирість.— У мене теж було таке горе. Але не будемо про це говорити,—звично стрепнула вона головою, очевидно забувши, що волосся підібране.— Добре?

— Добре,—повторив її слова Євтихій і замовк, не сміючи щось сказати. Не змовляючись, вони виходили з двору, про-

стуючи шляхом до лісу. Ліда йшла поруч Євтихія, сліпуча в своїй красі, з двору бачили їх люди. Євтихий знав їх усіх і вітався з тими, хто був ближчий до шляху або йшов навпроти, і фарба ніяковості, а разом і гордості, що саме з ним, а не з ким іншим іде ця красуня, пекли йому лице. До цього всього домішувалися неспокійні думки про Оксану, — що вона там робить.

Настрій Євтихіїв не сприяв балакучості і, помітивши це, після кількох хвилин обопільної мовчанки, Ліда вирішила взяти розмову в свої руки.

— Ні, ви такі сьогодні не в доброму гуморі, — сказала вона. — Чи ви завжди такий неговіркий?

— Майже, — посміхнувся Євтихий. — Одвик у лісі.

— А ви там часто буваєте?

— Цілі дні. Я колгоспний лісник.

— Он воно що! — протягла Ліда. — Це добре для художника весь час стикатися з природою. Можливо, що саме ліс і збудив у вас художника.

— Можливо, — нерішуче сказав Євтихий. — Тільки ні. Збудили в мені художника ви.

— Я? — здивовано притишила ходу Ліда. — Ну, знаєте...

Вона хотіла однести Євтихієве признання за рахунок невмілого компліменту, але він її перебив.

— Ну да, ви.

Євтихий пригадав свою поїздку до містечка за фотографом і одвідини редакції, проаналізував свій стан і вирішив, що справді, якби йому тоді не впав в око малюнок художниці, може він ніколи б не догадався взяти в руки олівець. Отже, хоч і випадково, а саме через неї, через цю жінку, він почав малювати. Євтихий коротко, не заглиблюючись у психологічні екскурси, розповів про це Ліді.

— Ну да, — задумано проговорила вона. — Я іноді малюю дещо для райгазети. У них свого художника немає, то редактор іноді звертається. Але чому я вас не помітила...

— Хіба мало в редакцію людей ходить? Як усіх помічати, то...

— Так то так, але вас я повинна була помітити. У вас є щось таке, відмінне від інших людей...

Вона зупинилася, як тоді в дворі, глибоко зазирнула йому в вічі.

— Що ж саме? — жартівливо спитав Євтихий.

— Ну, хоч би очі, — сказала Ліда, рушаючи знову. — А от вуса оці ви цілком даремно не поголите. Ще хоч би вуса, а то щось чорніє під носом невиразне, ні те, ні се.

Євтихий засоромлено погладив шорстке волосся під носом. — Привидляється, тьху, ще в зуби почне заглядати, як коняці. — Але обурення не вийшло. Ліда говорила дружньо, таким доброзичливим тоном, що сердитися на неї було неможливо.

— Збрию, — лаконічно погодився він.

— От-от, — зраділа Ліда. — Взагалі вам треба стилізуватися якось. — Вона збоку уважно оглянула Євтихія з ніг до голови. — А то талановитий художник, а ходить, як якийсь мужик.

— Я і є мужик, — з деяким викликом сказав Євтихій, зачеплений за живе образливим словом.

— Ні, ви не ображайтесь, — спохопилася Ліда. — Мужик — це метафорично, не селянин і не колгоспник. Ну, дядько, що в нього сіно в бороді і сама борода, як сіно.

— То виходить, я такий нечупара?

— Та ні, — почервоніла Ліда. — Ото як я зарапортувалася. Ну, мені хотілося б, щоб ви виглядали якось більш стильно. У вас таке інтелектуальне лице, коли збрити оті фраєрські вусики, одягти добрий костюм, ніхто і не скаже, що ви простий лісник...

— Простий лісник, — знову кольнуло Євтихія. — Скажіть на милість, яка панія приїхала, а тут ніби усе мужики та лісники.

Ліда помітила, що Євтихія покоровило з її слів, і взяла його за руку.

— Ви на мене не гнівайтесь, що я вам неприємностей наговорила.

Вийшли за село. Ішли шляхом, що міленьким ярком вився між кущами горішини. Люди перестали зустрічатися на путі, і Євтихій почав говорити сміливіше.

— Ні, — одказав він на Лідине запитання. — Чого там сердитись, як воно правда. Мужиком родився, значить, мужик і є.

— Ой, дивак, пробачте. Значить, розгнівався. Ну, як вам не соромно. Я ж жартома.

— Та я не серджуся, — виправдувався Євтихій... — Їй-же-ей не серджуся.

Але Ліда заспокоїлася тільки тоді, коли він дав слово честі, що таки не гнівається ані крихти, ані стілечки.

— Чесне піонерське, — сказав Євтихій, сміючись, і згадав Юрка. Це од нього він часто чув цей вираз.

Малий приніс клятву от старших приятелів і школярів. Вживши її в такий обстанові, Євтихій відчув дошкульний сором, ніби сказав щось погане про мертву дитину.

Ліда уважно спостерігала часту зміну виразу на обличчі Євтихія і далі говорила з ним обережніше, намагаючись стирати кути й грані, що могли б непокоїти його, видно, чималеньке самолюбство.

Євтихій тим часом заговорив про справу. Він розповів художниці про замовлення килимарні і про свою охоту навчитися малювати олійними фарбами. Ліда до самого лісу розповідала про відмінність роботи з олійними фарбами од роботи з аквареллю, а наприкінці заявила, що найкраще показати на практиці, як ними користатися, бо з слів зрозумієш

не все. От якщо Євтихій хоче, нехай він приїде до Ліди в містечко. Вона якраз малює для виставки картину, то й покаже йому, як і що.

— Чи це зручно вам буде? — запитав Євтихій, зрадільний з пропозиції художниці.

— А чого ж, — одказала Ліда. — Скільки вгодно. Чоловіка я не маю, не те, що у вас дружина, та ще, здається, і вагітна.

Євтихієві знову не сподобався зовсім непотрібний натяк на вагітну дружину, але пропозиція художниці так його захопила, що він вирішив не ображатись.

— То я неодмінно приїду.

— От і прекрасно. Тільки приїздіть під неділю, щоб я була вільна. Житимете у мене в майстерні.

Увійшли в ліс. Дерев заколисливо шелестіли голим віттям вершин і рештками жовтого листя. Щедрий падолист м'яко вгинався під ногами, блискаючи вогниками роси і метким саявом сонячних зайчиків. Де-не-де під кущами простала темнозелена жалива і гордо, як переможець, стриміла над пониклим листям. Свіжа зеленява робила і цю кусючу рослину прикрасою осіннього лісу. Крихіткі клени стояли вже зовсім голі, монументальні дуби поруч них виглядали суворими рицарями, закутими в мідну броню жовтого листя. Дуб найпізніше з усіх дерев квітчається зеленню, може через те ще й січневі вітри знаходять на ньому кріпкі жовтаві листочки.

Ліда повними грудьми вдихала в себе винні запахи осіннього лісу. Ними і щедрим падолистом платили дерева за своє солодке замирання. Під товстим шаром листя леліло плідне сім'я дерев. Весною, потрапивши в сити землю, воно вибухне молодістю паростію малих дерев.

— Росту - у! — широко потяглася Ліда, збуджена незвичними запахами й урочистим шелестінням. — Чую, як росту од цього повітря.

— На здоров'я, — сміявся Євтихій. — Хліб - сіль.

— Спасибі, — в тон йому відповіла Ліда. — Аж дивно, що ви такий помірний чоловічина. Я серед цього лісу виростила б як найбільший дуб.

— То що ж, записуйтеся у наш колгосп, лісником настановимо. Якраз вчасно, мене скидати збираються, кажуть, що доки малюватиму, то й лісу не стане ...

— Самій страшно, — багатозначно сказала Ліда, і від цього жарту Євтихієві стало жарко в грудях і тісно, а ліс задзвенів віттям, як металічний, і дзвеніння це складалося в прекрасну мелодію юності. Йому враз скортіло взяти цю чудну жінку за руку, рвучким рухом кинути собі на груди і притиснути міцно, міцно до нестями.

Виходить, винні запахи лісу п'янять голову не тільки незвичній художниці, а й досвідченому лісникові, що два роки провів серед цих високих дерев.

Ліда ніби відчула бурхливий приплив, що стис Євтихіїв дихання і збаламутив мозок, вона підбрала вузьке плаття і швидко, як дівчинка, побігла в глиб лісу.

— Доганяйте. Ау-у!

Лувкий крик поплив лісом, вриваючись у дзвінке гудіння дерев звуком срібної флейти. Євтихіїв здалося, що то гукає юна Оксана, як тоді, коли шукали вони у горіховій ліщині малих голубенят. Рожеві спогади дитинства і юності переплелися з дійсністю. Євтихій відчув приплив великої сили, бурхливої радості і, помітивши серед дерев жовтаву пляму кремового плаття, з усіх ніг побіг доганяти химерну жінку.

Але й Ліда не стояла. Побачивши, що Євтихій біжить лісом, і зачекавши, доки він її добре помітить, вона знову кинулася тікати.

Добрих півгодини бігали лісом двоє розчервонілих людей, і невідомо яка сила гнала їх між деревами. Молоді сойки іронічно поглядали на них з високих верхів'їв, а одна, може знайома Євтихіїв, — хіба мало їх літає до кущуватої сливи під його хатою за лепким клеєм, — кинулася за ним і летіла позаду, ніби спостерігаючи, що ж робитиме цей чоловік, коли спіймає золотоволосу жінку, і чи не можна підглядіти щонебудь таке, що можна було б однести на хвості вагітній дружині спітнілого чудія?

Та сойка не побачила кінця химерної пасторалі, яку розиграла золотоволоса художниця. Вона стрибала з дерева на дерево, аж поки помітила на кущах запізнілого метелика і прожогом кинулася вниз. Саме тоді й догнав Євтихій Ліду на галявині коло озера, того самого, що біля нього вперше прокинулася його плоть.

Озеро блиснуло йому в очі сліпучим рефлектором, змило рожеву пелену захвату, на мить замружило вії. Коли Євтихій знову їх одкрив, воно зовсім по-новому показало чітку фігуру жінки, що жовтою квіткою зради перекинулася в темному склі води.

Євтихій стишив ходу, обсмикав сорочку і вже зовсім спокійний, хоч і задиханий од шаленого бігу, підійшов до художниці.

— Яка краса, — розмагнічено промовила вона, почувши кроки, ніби ні до кого не звертаючись. Голос її незвичайно тремтів, чи то може од бігу, чи од якихось своїх сподівань. Євтихій підійшов і став поруч.

— Дуже красиво. Я вже разів з п'ять малював озеро, і все виходить по-новому.

— Я пам'ятаю — озирнулася до нього Ліда, і вогник незадоволення блиснув у її загадкових зіницях. Але це тільки на мить. За тим вона знову широко розкрила очі. Поривчасто дихаючи, наблизилася до Євтихія, заклавши руки назад, торкнулася його високими грудьми і, раптом одбігши в сторону, впала на прив'ялену траву.

— Люблю осінь, — пристрасно зашепотіла вона. — Ясне небо, жовтий лист, голі дерева, достиглість плодів, п'янке вмирання квітів. І щоб біле павутиння, пух кульбаб у далеких дорогах небес, собі б такою павутинкою знятися і линути туди, куди понесе тебе подих землі. Над ліси, над озера, над гори й моря...

Ліда, розкинувши руки, лежала на траві і дивилася в небо. Там угорі таки літало легке павутиння бабиного літа. Воно іскрилося кольорами райдуги, то наближаючись до землі, то знову поринаючи в голубу прозорість ясного неба, що перекинулося над лісною галявиною і вдвлялося в озеро на свою вроду непорушне й тихе, — як тільки вона й рухається, ота біляста павутина, чи літає там непомітний голубий павучок і розмотує її досхочу, а тоді знову змотує і підтягає вгору?

— А я люблю весну, — сказав Євтихій, сідаючи поруч на траву. — Квітень люблю. Теплий вітер після першої зливи і на вимитому небі рухливі хмарки. Блищить росою молода травичка, димно леліє напоєна земля, ліс рясніє голубими пролісками, і пахнуть фіалки, розкриваючись на схилах стежок. Крихке віття тягнеться вгору брунчастими паростками і пахне молозивом, запахом народженого життя...

— Молозиво, пхі, ніколи не їла, — бридливо скривилася Ліда і підвелася на лікті. — Слухайте, Євтихію, от ви художник. Ви любите красиве жіноче тіло, пружну ногу, виточену, ну хоча б так, як оце моя?..

Ліда безсоромно оголила ногу вище коліна. — Ось вам нога. Ви повинні дивитися на неї очима художника. Ну, як на античну скульптуру. Ах, та ви не знаєте, що це таке. Так от, дивіться сюди.

Євтихій дивився розширеними очима на прекрасну ногу, збліднілий від пристрасі, тілом його пройшов безумний дріж, ще хвилина, і він кинувся б у шаленій нестямі, забувши себе, дружину, весь світ. Але Ліді не пощастило довести до кінця ризиковану гру. Вона на півслові обірвала почату розмову і швидко скочила на рівні ноги.

З лісу на галявину вийшла Оксана.

РОЗДІЛ XII

З понеділка почали робити посадку, і Євтихій з раннього ранку до пізнього вечора працював у лісі. Роботи було багато, а людей бригада прислала мало: на степу теж діло горить, сказано — осінь, то картоплю копати треба, то буряки звозити, щоб упоратися до дощів. Отже лісникові треба встигати скрізь, там показати, як і що, а там і самому ямки копати.

За цією роботою Євтихій цілий тиждень не брався за пензель і олівець, хоч його нестерпно тягло малювати. Саме

тепер, здавалося, як ніколи, візьмись він за альбом, і зацвітуть на ньому такі малюнки, яких ще ніхто до нього не малював — яскраві, багатобарвні й живі, як у прекрасному житті. І від того, що малювати було не можна, він ходив, як заряджений, в голові вирували мальовничі задуми, один принади́ніший другого, акварелі змішувалися з графічними малюнками олівцем і пером, а десь у дерзкому куточку мозку вже стигло велике полотно, писане олією. Збуджена творча думка молодого художника гарячою працювала, вишукуючи теми, опрацьовуючи фарби й сюжет, і він відчував, як у невгамовних мислях зростає його творча кваліфікація, набувається художня техніка, опановується малюнок, бо хоч і не було цілий тиждень практики, зате в своїй уяві Євтихій виконував найскладніші завдання, малював прекрасні образи і з такою реальністю, ніби вони вже справді були написані на папері, а то й на полотні. І лише в суботу Євтихій звільнився раніше — скінчили нарешті роботу в лісі. Прийшов додому, як тільки пухке сонце звернуло з полудня, і, нашвидку пообідавши, сів на призбі під хатою малювати.

Погода була цілком осіння, з Дніпра віяв поривчастий вітер, гнув верхів'я дерев на південь, а вгорі, ніби по закону протиріччя, інший струм повітря швидко гнав на північ важкі темносині хмарки. Здавалося, що закрутився цей вітер величезним колом знизу вверх і жене своїм шляхом усе, що потрапляє легкого в сферу його сильного подиху.

Вітер угорі чимдалі наростав. Похмурі осінні тучі рушили на північ хутчіше, в своєму безладному відступі вони наскакували одна на одну, рвалися і, сполучившись знову, швидко мчали голубими озерами прозорого неба, мінливо кумедні, а часом страшні в своєму несподіваному перетворенні.

Тримаючи на колінах альбом, Євтихій замріяно дивився на химерні хмарки і з натугою згадував теми й образи, що з такою графічною чіткістю переслідували його цілий тиждень під час гарячої роботи в лісі. Але скільки він не напружував мозок, нічого певного не спливало на ум, марилися якісь суцільні плями різнокольорових фарб, напливали одна на одну, мінилися барвами, ніби рвалися, як хмарки на осінньому небі, і ніяк не складалися в стрункі обриси картини. Аж дивно, — чи то переносив свої задуми Євтихій, не змігши вчасно викласти на папері, чи може вони ще й досі стигнуть, показавшись тільки однією стороною?

Від такого бездум'я і творчої безсилості Євтихія знову опанував гіркий розпач, як тоді, на початку золотої осені в червонястому лісі. Знечев'я, щоб хоч щонебудь малювати, він розгорнув альбом і, вмочивши пензель у темносиню фарбу, почав виводити на папері якусь безформну масу. Так сидів він добрих півгодини з розпачливою порожнечою в голові і хотів був уже йти на город допомагати Оксані копати моркву.

як раптом помітив, що пляма на папері під його пензлем набрала якихось певніших форм, на щось схожих, ну да, це ж ось та хмарка з білястими краями, схожа на кумедне двоголове курча, з срібним пухом на грудях і на волохатих ніжках. Євтихій кількома мазками додав малюнкові ще більшої схожості з хмаркою і перегорнув сторінку альбома, бо курча на небі вже трансформувалося на великого крилатого коня з круто вигнутою шиєю і пишним хвостом. Надвечірнє сонце прорвалося крізь навалу хмар і жовтавим світлом озолотило огиреві важкі копита і легку куряву, що клубилася слід його прудких ніг. Та ось налетів порив вітру, і химерний кінь плавко перевернувся в повітрі, а коли став на ноги, то вже зовсім втратив свою подобу, хібащо грива горіла на довгому тілі гнучкого удава, який і собі поспішив перетворитися на страшну двогорбу рибину.

Євтихій стежив за хмарками, і вони оживали в його уяві і на папері невиданими тваринами й речами, кумедними, часом жакними в своїй фантастичній потворності, еластичності форм і незграбисті членів.

Чим далі він малював, тим більше захоплювався, крім синьої фарби все частіше й частіше доводилося вживати жовтавої, а з наближенням вечора почали грати на малюнках рубінові вогники червоної.

Щось було в цих моментальних зарисах мінливих хмар від древніх ієрогліфів, малюнків і різьби на дереві, камені або кістках, які знаходили при розкопках стародавніх могил і стоянок первісної людини.

Захоплений малюванням, Євтихій не думав про те, навіщо придасться його кумедна сьогоднішня творчість. Почата знечев'я, вона легко давалася і, хоч виглядала пустою забавкою, проте манила багатством фарб і відтінків мінливої натури. Він схоплював рухливі силуети, намагаючись якнайшвидше зафіксувати на папері все те живе, що помічав на осінньому небі.

Скінчив Євтихій свої вправи тільки тоді, коли не стало на чому малювати. Сторінки Сергієвого альбома були геть списані фантастичними відбитками хмар.

Переглянувши малюнки, він спочатку пожалкував за марно зіпсованим альбомом, а тоді вирішив, що як народиться дитина та підросте, то хіба ж така забавка буде!

І щоб малюнки були яскравіші, він уже без натури зробив їх виразнішими, там, де було занадто одноманітно, додав яскравіших фарб, намагаючись оживити малюнки так, щоб вони не стали занадто простими й плакатними, проте були б зрозумілі дитячій уяві.

Скінчивши роботу, Євтихій поклав альбом у хаті на виліт і, замкнувши сінешні двері, пішов на город до похмурої дружини.

Минав тиждень, а Оксана ніяк не хотіла забути історію в лісі. Ходила мовчазна й похмура, тільки в крайній потребі обзивалася до чоловіка, і то не дивлячись в лице. Через плече скаже слово і знову замовкне або йде кудись собі на город чи до корови, порається, наструнчена вся, з великими сухими очима. Горіла в них якась нова рішучість, ніби жінка доброхить узяла на себе важкий камінь і мала без кінця нести його через усе життя.

Євтихій, розлючений дурною, на його думку, поведінкою Оксани в лісі, спочатку теж не йшов на примирення, днів зо три уникав довго залишатися в хаті, та й не випадало — саме роботи на посадці була сила-силенна. Проте його дуже непокоїла поведінка дружини, — кажуть же, що всі переживання вагітної жінки зле відбиваються на зачатому житті, з малих літ буде дитя нервове, неврівноважене, крику буде повна хата, хвороби чіплятимуться — такого наговорила колись акушерка в колбуді, що аж страшно стає, як подумаєш. А все через Оксанину нерозважливість. Як вона не розуміє того, що руда художниця потрібна Євтихієві тільки як принагідний учитель, а як жінці, то куди їй, грішній, рівнятися до Оксани: і станом і вродою не вийшла, тільки й того, що золоте волосся та тонкі ноги, але й у Оксани не згірші, а волосся ще й кучеряве, сама ж вона милувалася з неї, малювати наказувала, якогось великого художника згадувала. Ну й намалюю, думаєш не зумію, ого, свою дружину то я вже знаю, закрию очі і без жодної натури писатиму. А вже коли вона згодиться ще й посидіти — ото картина буде справжня, не соромно буде й на виставку чи куди подати, аби тільки навчитись добре олією орудувати, бо де того паперу дістати, щоб аквареллю на весь зріст людину виписати.

І ради майбутньої дитини він вирішив поступитися, піти на примирення, хоч і не почував себе винним. Власне й Оксану обвинувачувати теж не можна, любить вона Євтихія, а тут ще вагітність, от і приревнувала до другої жінки. Це хоч би хто, чию дружину не візьми, хоч би й ту ж Сергієву, однаково зробила б, та може ще й у коси вчепилася б, довелось б розбороняти, як квочок, — тьху, противно, як воно усе вийшло. Добре, хоч художниця виїхала, не доведеться зустрічати, а то ж очі на лоб вилзли б.

Та Оксана як затялася, — слухає його пояснення, коли в хаті робота є, а треба їй вийти, то зривається посередині розповіді й, не дослухавши, йде на двір, так ніби їй зовсім байдуже до того, що він там каже. А вночі ляже собі на печі, — хай хоч яка жара, на піл не заманиш — і мовчить, як щур у кручі. Спить вона там чи думає щось — не розбереш, Євтихій говорить, говорить, аж доки самому незручно стане — як горохом об стіну — і замовкає.

Звісно, аби щодня весь час був з нею, то швидше домовилися б, а як на світанні йдеш з дому, а приходиш пізно уночі, то вже й виправдуватися, як слід, ніколи, вона затягнеться, а ти розгніваєшся, лаєшся, у вогонь жару піддаєш.

Та сьогодні Євтихій вирішив домоворитися будьщо, надто що й діло на завтра виспіло делікатне, таке, що без Оксани ніяк його не розв'яжеш, а чи схоче вона піти йому назустріч, хто зна, ач, і голови не підвела, ніби не чоловік прийшов, а так кузька якась між кущами лізе.

— Здрастуйте, тітко,—жартівливо привітався Євтихій.— Бог поміч.

Але Оксана до жартів не була схильна. Вона ще крутіше одвернулася від нього й мовчки продовжувала свою роботу, ніби його й на світі не існувало і не тільки його, а нікого, крім неї самої і малинкової моркви, яку так нагально треба викопати.

Засоромлений невдачею свого жарту, Євтихій теж замовк і ретельно взявся копати. Та думка покінчити з розгардіяшем у сім'ї—скільки ще може тривати так!—не давала йому спокою. За якийсь час він зайшов до Оксани спереду, взяв за руки і рішуче сказав:

— Слухай, Оксано, довго ти ще комизитимешся?

Жінка хотіла була вирватися, щоб знову схилитись над грядкою, але він міцно тримав її за руки, зазираючи в вічі.

— Ну, кинь же сердитись, бачиш, заграю з тобою, як Важко. Аж соромно...

В Євтихієвому голосі забриніли нотки щирої хлоп'ячої образи. Оксана відчула їх і хоч сказала сварливо—пусти, от іще!—але над грядкою не нахилилася. Звільненими руками вона поправила срібні кучері кіс, що спадали спід хустки, й застигла, ніби приготувавшись слухати.

— Цілий тиждень мовчить, як німа. А за віщо, спитати?—вів далі Євтихій.—Людам сказати—засміють...

— Лідки Котової спитай, за віщо,—нарешті озвалася Оксана.—А люди, вони й так сміються. Усі ж бачили, як ти з нею під ручку йшов.

— Не під ручку,—заперечив Євтихій.—Не під ручку, а так собі просто поруч ішов та й годі. А чого йшов, то я тобі розповідав і перед тим і опісля і зараз ще розкажу...

Він справді почав удесять говорити про ту користь, яку він має од художниці в малюванні—ти ж бачиш сама, що я самотужки до всього добиваюсь, а воно ж важко. Он у кузні і то, як не покажуть, навіть ключа сам не зробиш. А це ж велике діло малювати, почесне діло. Бачиш, ще я нічого путнього не зробив, а люди мене більше поважати стали, та й користь із цього буде не мала. Казав же я тобі про замовлення килимарні, намалюю, так сот півтори заплатять, а то й більше. Хіба ж таке пальто куплю тобі—учительці такого не снилося. От завтра починати хочу, а якби ти до-

помогла, то діло було б певне, таку картину утнемо, що ніхто й не повірить...

— Хай уже Лідка помагає,— знову натякнула Оксана, але голос її звучав м'якше, і очі втратили свій сухий блиск.— Вона ж художниця. Тільки невідомо де навчалася, чи не там часом, де батько швейцаром був?

Євтихій насторожив вуха. Оксана говорила щось нове і таке, чого він не чув ні сном ні духом. Видно, вона хоч і мовчала з ним цілий тиждень, зате з іншими говорила шпарко, мабуть дізнавалася, хто й звідки ота художниця, що так нагло прителіпалася до її двору. І хоч Євтихіїві таки добре кортіло дізнатися подробиці Оксаниних розпитів, проте він стримався і вів далі про своє.

— Ну, тут художниця нічого не втне. Тут треба вродливу рослу жінку, справжню красуню, як ти,—закохано засвітив він очима.— Без жартів!

— Знайшов красуню. І таке чорти батька зна що вигадє,— вдала обурення Оксана і схилилася над грядкою. Проте її жіноче самолюбство було приємно втішене похвалою чоловіка. Та вона таки й сама добре знала, що куди тій рижий Лідці до неї, хай би тільки не вагітність, а то звісно, вона тонша...

Євтихій почав гаряче доводити,— це не вигадка, і, помітивши, що дружина, нарешті, відходить, розповів про свою делікатну справу.

— Щоб люди сміялися! Ну да, як же,— обурилася Оксана.— І не вигадуй.

— Де там ті люди,— тоном прохання говорив Євтихій.— Малюватиму я в хаті, якраз неділя, що тобі годинку-другу поспогати. А набридне,— відпочинеш.

— А як намалюєш схожою та Наталка витче... Отоді сором буде од людей. На килимі жива Оксана, тьху!

— Ну, то я зроблю так, щоб ти була на когось іншого схожа,— жартував повесілий Євтихій, відчувши, що й примирення і делікатна справа розв'яжуться на його користь.— На кого скажеш, на того й скидатиметься,— прокинулася у нього бундючність.

— На Лідку Котову,— кольнула ще раз Оксана, але це вже було слабим гуркотінням далекого грому при прояснілому небі.

— Ото далася тобі та Лідка! До речі, чого ти її Котовою звеш?

— Бо Котова вона й є. З Копилівки. Знаєш, того, що ото на базарі хата під гонтом.

Заспокоєна Оксана охоче розповідала добуті відомості про рід рудої художниці. Видно, носила вона їх довго на язиці, і тільки тепер з'явилася нагода викласти досхоchu ще й з тітчиними Ганниними коментарями про теперішню пове-

дінку Ліди Копиток в районному місті. Недарма тітка Ганна в такій приязні з Секлетою Буримкою, стала в пригоді жвава шкільна сторожиха! Євтихій аж дивувався такій навалі подробиць,—адже Копилівка все таки від Добровиці через три села, за двадцять верст, а містечко й того далі. А мікроскоп довгоязиких цокотух такі розгледів там найменші подробиці з життя Ліди, досить було тільки заявитися їй на селі.

Батько художниці—за відомостями, які передавала Оксана—Максим Копиток, по вуличному Кіт, був жителем Копилівки з давніх-давен. Прізвище своє він добув уже трохи пізніше. Вродливий статурний парубок жив на селі ні багато ні бідно, мав що їсти й пити, бився на водохрещі навкулачках і зажив слави найсильнішого парубка на все побережжя. Дівки до нього так і липли, та й він був не од тих груш, дуже ласий,—переказувала тітка Ганна,—не раз і до нас діставався, з найкращими дівками ночував, як зараз пам'ятаю, хоч і давно це було. Та раптом не стало його в Копилівці, і невідомо було, куди подівся. Тільки через багато літ восени першого року революції з'явився він на селі з жінкою-панією і дочкою-підлітком. Сам одягнутий бідненько, а жінка й дитина, як з картини зняті. Бачили їх, ці картини, пізніше в Максимовій хаті, і сам він на них красувався, вродливий, з довгою чорною бородою, у білому комірці і темному костюмі, строгий і чепурний, як мировий суддя. І хоч була революція, землі вже ніхто не купував, а він заплатив барині готівкою за п'ять десятин по довоєнній ціні, збудував хату, розвів господарство і почав хазяїнувати. Робив сам один, без наймитів, узяв ще до себе стареньку матір од брата, ото й працювали удвох, а жінка-панія так і за холодну воду не бралася. І невідомо, хто перший назвав Максима Котом, але ця назва так і прикипіла до нього і залишилася на все життя.

Вже пізніше люди дізналися, що взяли Максима в далекому місті за його красу і силу швейцаром у „заведеніє „Аполло“ для приїжджих дворян і купчиків. Жив він там довгенько, стеріг спокій „артисток“, як вони себе величали, і грошовитих одвідувачів, а як грошей у них не вистачало, то й витурював геть, добре, що силу нагуляв на кулачних боях велику й страшну. Служба була немудра й зисковна, хоч і без утримання—тільки квартиру і форму забезпечував господар „Аполло“, а решту діставав Максим од щедрих гостей, спонукуваних поспіль закоханими в душку-швейцара „артистками“. Революцію Максим Копиток зустрів з доброю сумою грошей, вродливою дружиною і малою дочкою. Нові думки й події примусили замислитися над своєю долею і бездумного досі Копитка, надто що й „Аполло“ вже закрили, пустивши артисток через медичний огляд на всі чотири вітри. Подумав добре Максим над своїм життям, може почервонів

за погану роботу в такому закладі і поїхав спокутувати свої гріхи чесною роботою на копилівському чорноземі.

Ото в сім'ї цього Копитка і виростала Ліда, художниця, зимою вчилася у вищій початковій школі в містечку, а влітку дома з матір'ю в садочку варення варила. А як скінчила вищу початкову школу, в художню школу, аж у губернію, поїхала. Ну, а це вже років три в містечку працює, в школі вчить дітей малювати, а дома чоловіків міняє. Чотири за три роки,— казала тітка Секлета,— один таки вчитель, другий начальник міліції, третій комедіянтчик, а четвертий зовсім хлопчик був, у неї ж таки і вчився, а як скінчив, то й почав з нею жити...

— А батьки ж її як?— поцікавився Євтихій.— Ліквідовані?

— Оце вже й не знаю, не спитала. Знаю, що вона ніколи туди не їздить, то може вже й живих немає... Бери, я піддам, та будемо йти...

Оксана піддала йому на плечі важкий мішок, і мирне подружжя рушило з городу— жінка заспокоєна й тиха, а чоловік весь у полоні якихось нерозв'язаних мислей.

Уже коли повечеряли, при світлі, в хату увійшла Наталка з килимарні. Принесла полотно, готове, як єсть, у рамці, розмір і все тут, тільки бери та малюй!— цинкові дудочки олійних фарб, пензлі й навіть палітру захопила в килимспілці догадлива молодиця.

— Бери та малюй швиденько,— наказувала вона,— виставка весною, а ще ж ткати місяців зо три треба, ото й міркуй.

Договорилися, що намалює Євтихій картину за півтора місяці. А за тиждень покаже малюнок на папері, що, як і якими фарбами буде намальовано, хоч приблизно, бо треба знати, якої шерсті шукати.

Наталка щойно з містечка, ще й дома не була, отож пробайте, іншим разом, сама радніша, у вас тут так гарно, тихо і електрика, а у мене дітей повна хата, чого і вам бажаю. Ну, малюй, та тільки так, щоб не осоромитися, бувайте!

Ткаля пішла, а Євтихій одразу звернувся до дружини.

— Ну, то як, Оксано? Згодна?

— Завтра буде видно,— одказала молодиця, стягаючи подушки з печі.— Як буде час.

РОЗДІЛ XIII

Днів через три, коли Євтихій надвечір повертався з лісу, його наздогнав сільський листоноша.

— Почекай, листа дам... Вже з півверстви за тобою женуся. Ідеш, як машина. Та й сліди після тебе автомобільні, ач,— показав він на мережані відбитки шин,— мабуть голова райвiku приїздив.

Євтихій спинився здивований. Листів він, як прийшов з армії, сам нікому не писав та й не одержував ні від кого,— аж дивно, хто б це міг йому написати, хіба якийсь товариш по частині згадав через п'ять років?

— Одержуй. Ще й заказне, бачиш? Розписатися треба.

Євтихій узяв маленького рожевого конверта і, розписавшись у книзі, хотів іти, але листоноша попрохав зачекати. Він дістав із торби ще одного листа.

— Не в службу, а в дружбу, Євтихю,— попросив він.— Оце ось лист для діда Лаврентія. Один на весь ваш куток. А в мене ще діла — пів села оббігати. То візьми, будь ласка, занеси, однаково повз двір ітимеш. Добре?

— А чого ж,— згодився Євтихій.— Це можна. Давай зараз і однесу.

— Ну, то й спасибі. А то ж через один лист треба було забиватися хто зна куди. До побачення. То я вже тебе проситиму, щоб зараз і заніс. Бо лист, видно, важливий, закордонний чи що.

— Добре, добре. Не турбуйся. Це мабуть од сина з Америки. Однесу, нехай читає старий.

Він узяв листа і, попрощавшись з листоношею за руку, пішов своєю дорогою.

— І марки якісь чудні, не наші,— розглядав він чужоземний конверт.— І весь лист цупкий, ніби там гроші. А що ж, може й гроші шле батькові Федір, згадав та й послав. Проте, хто ж це про мене подумав, ото дивно.

Євтихій на хвилину спинився, розпечатав рожевого паке-тика і дістав лист.

В ніс йому війнуло приємним духом пахучої пудри чи одеколону, і по цьому запаху він одразу збагнув, від кого лист.

— Ти ба, яка,— сказав він знечев'я вголос.— Не забула. Мабуть за Оксану лається...

Він схвилювано розгорнув лист і почав читати рівні рядки великих літер. Виведено було їх каліграфічно чітко і охайно з очевидним розрахунком на малописьменного читача. Євтихій швидко очима написане і глянув на підпис.— Ну так, Ліда,— і почав перечитувати знову. Надто багато в листі натяків і недомовок, одразу й не добереш, чого вона хоче. Ясно тільки те, що за Оксану не сердиться і запрошує приїхати в містечко, як тоді умовлялися.

— Я знала, що ви не приїдете в суботу,— писала Ліда,— проте ждала цілий день. Здавалося не розумові, а серцю, що ви може таки переборете свою сільську неповороткість і лють дружини, ради ваших інтересів приїдете повчитися писати олією і дещо з моїх робіт побачити. Але такий уже у вас склад характеру несмілий і, я б сказала, анемічний, що при такому здоров'ї, як у вас, навіть антиприродно...

— Тільки через те, що мені так здається,—виправдувалася художниця,—я й пишу вам: бо шкода, коли засохне талант ваш на корені без потрібної товариської кваліфікованої допомоги; талант ваш великий і свіжий, це видно одразу, але в умовах Добровиці, коли вас ніхто не розуміє, навіть власна дружина, хіба довго такому слабодухому чоловікові повірити, що малювання—це справді пуста іграшка і більше нічого.

Пекуча фарба залила Євтихіїві обличчя, а чому, він не розумів сам,—чи то з обурення проти панського нехтування художницею Добровиці, чи то зневажливе зауваження про Оксану так його зачепило.

— Дивачка,—знову вимовив він уголос, і в цьому улюбленому його слові прозвучав новий відтінок.—Думає, що на дурня натрапила.

Далі лист складався з самих натяків, уривків з віршів і жартівливих недомовок, мовляв, приїдете, тоді розповім, є в мене щось на серці такого, що треба сказати тільки вам неодмінно. І сон мені снився химерний увесь геть чисто про вас.

— Приїздіть, коли хочете, ждатиму, рада бачити вас завжди,—закінчувався лист, а внизу чорніла адреса квартири художниці.

Євтихій закінчив читати листа, і змішані почуття неясної тривоги, легкої радості і півсвідомого обурення заповнили його мозок. Що вона хоче від нього, ця Котова дочка? Чи справді щирі її намагання допомогти йому виявити свій талант, і чи такий він уже здібний, як здається художниці? Може їй і не здається так, а просто закортіло погратися з наївним селяком?

У світлі Оксаниних відомостей Євтихіїві вже не здавалася такою широкою поведінка Ліди, надто великий захват виявляла вона від слабеньких малюнків, та й у лісі незрозуміле щось творилося з нею, малювання тут було ніби й ні до чого. Проте критикувала ж вона його малюнки і таки чимало,—Євтихій добре пам'ятає, що все нею сказане правда,—біс його знає, не розбереш цю жінку, дуже вона якась плутана, мабуть треба її обминати десятою вулицею, з фарбами вже діло клеїться, а з рештою сам упораюся.

— А жінка цікава,—думав Євтихій уже після прийнятого вирішення.—Не красива, але в ній щось таке чудне—тягне, як на вогонь. Знаєш, що обпечешся, а тягне. І дивно, чого вона до мене горнеться, знайшла красуня, якже, мало у містечку таких.—Проте, посмішка задоволеного мужського самолюбства весь час поривалася заграти на його вустах.

— Ну да, воно приємно, коли така жінка дивиться на тебе очима, як жар... Тьху, хай йому чорт.

Євтихій струснув чубом, повторюючи знайомий рух, і,

порвавши листа на дрібні клаптики, повернув до діда Лаврентія. Якраз до його двору вистачило думок про кляту ху-
дожницю, а тепер, хай їй біс!

— Діду Лаврентію! Чуєте, діду, де ви? Ось вам лист. Танцюйте, так одержите, ану, швидко.

— Ось я, ось,—гукнув старий спід комори.—Хто там? А, це ти, Євтихію,—він приклав руку до очей, пильно вдивлявся в гостя підсліпуватими очима, весь білий і в білому, як привид або святий у снопі скісного проміння, мов на малюнках дешевих богомазів.—Лист, кажеш? Од кого б це, може од Федора?

— Мабуть,—підійшов Євтихій ближче,—бо лист закордонний. Здрастуйте, діду.

— Здоров, здоров. Значить, от Федора, кажеш. Ану, давай...

Дід узяв конверта дрижачими руками, покрутив перед носом то тим боком, то іншим, глянув на світло і сказав:

— Це мабуть літ із сім уже як не писав. Думали, вмер. Харитино, чуеш, Харитино,—тоненько закричав дід.—Іди сюди. Листа почитаємо.

— Може я сходжу покличу?—сказав Євтихій, якому таки хотілося дізнатися, про що саме пишуть дідові з далекої Америки.—Бо хіба вони почують?

— Почує,—переконано сказав дід Лаврентій.—Вона чує, як миша. Старість не любить середини,—або глушить чоловіка або дає йому слух звіра.

Баба Харитина таки справді чула добре. Вона швидко вийшла з хати, а от доки дійшла до комори, то довелося почекаати. Ветха жінка ледве пересувала старечі ноги й високий горб. Євтихій хотів іти їй назустріч, але дід Лаврентій спинив його різким помахом руки.

— Прийде сама. Вона ще молода. На трійцю сімдесят три тільки стукнуло. Розкривай, а вона тим часом підійде.

Євтихій хотів було розірвати конверт, як і наказав дід, але не встиг.

— Постривай!—густим басом закричала серед двору баба Харитина.—Не смій рвати, чуеш?—Вона загрозливо помахала ціпком.—При мені розкривай. При мені, не слухай старого дурня. Ач, не може почекаати хвилину.

— Кого ж слухати,—жартував Євтихій.—Давайте мабуть почекаємо, га?

— Та давай,—махнув рукою старий.—Чорт горбатий, думає, гроші прислав. Дулю він тобі прислав, твій Федір, цілуйся з ним, американцем. Краще йшла б у колгосп коноплі стерегти. Усе лініше опудала.

Дід Лаврентій бурчав у такому тоні незлобиво і мирно аж доти, доки баба плюхнулася поруч нього на східці комори. Ветха пара жила самотньо, молодший син помер, а

старший далеко,—ще до війни виїхав за океан. Дід працював у колгоспі, то на коровах їздив, то сторожував, і хоч перевів його колгосп на дозвілля, а не мириться він, ходить на роботу, ще й на бабу гримає, сімдесят літ, а вона вже норовить з печі не злазити, бісова комсомолістка, га?

— Ну, рви, Євтихію, а ти стара відьмо, дивися добре, зараз копитал посиплеться.

Стара вже сама зорила на конверт, як заворожена, і тільки звичним поштовхом ліктя відповіла на бурчання чоловіка, одстань мовляв, причепився, та ще при людях, і не сором, як малий.

Нарешті Євтихій розірвав конверт і дістав звідти листа. На цупкому папері, нерівні, мабуть невправно написані, чорніли незрозумілі слова.

— Ну, читай, чого ти.

— Читай, синку, що він там пише, Федя наш?

— Мабуть не буде діла,—зняксовіло одказав Євтихій.— Не втну я цього листа. Не по-нашому написано...

Він аж тепер додивився, що незрозумілий лист написано чужими літерами та ще закрученими так, що не збагнеш жодної, хоч зір порви.

— Ото, морока,—розпачливо промовив дід.—Що його робити в світі божому? Так таки й не розбереш?

— Не розберу. І навіть не знаю, хто б це прочитав у Добровиці. Хіба вчителька, Неоніла Никонівна?

— А може то хтось посміявся з нас, старих?—зауважила баба Харитина.—Може то й не лист, а так, казна-що... Федір же завсігди по-православному писав.

— Ні, це лист справжній,—заспокоїв Євтихій.—І таки з Америки, а от хто б прочитав його?

Він розгублено глянув на діда, що, кумедно розкривши рота, ніби від якоїсь несподіванки, узявшись за коліна, з натугою підводився на тремтячі ноги.

— Царство йому небесне,—раптом зняв він з голови шапку.—Упокой, господи, душу раба твого Федора.

Євтихій розгубився ще більше.

— З ума дід тронувся, чи що?

Ця ж сама думка, видно, виникла і в баби Харитини, і вона її висловила одверто.

— Тю на твою дурну голову. Що це ти каркаєш, причиний, на дитину, га? Розуму рішився на старості літ.

Але дід Лаврентій був, очевидно, твердо переконаний у своєму здогаді. Не надіваючи шапки, він тихо, як сновида, пішов у хату, здригаючись старими плечима.

І ще до вечора куток облетіла чутка, що помер син діда Лаврентія, отой, що в Америку виїхав до війни, листа дід одержав, і плачучи сидять з бабою, хоч би онуків, кажуть, до себе було забрати та доглянути, а то ж як ото воно їм там за океаном у чужій стороні?

Та не про це писалося у листі з Америки, хоч і було чого дідові Лаврентію з бабою Харитиною плакати.

Йдучи от діда Лаврентія, Євтихій і собі звернув увагу на свіжий знак мережаних шин легкового авто, що рівними стрічками вився понад коліями дороги.

— Мабуть хтось із району в село приїздив,— подумав він.— Проте незрозуміло, чого сюди їхати. Через наш куток ніби нікуди й доріг немає. Хіба так, до когось із сусід приїздив хто?

Подумавши це, він вирішив знаком шин простежити, до кого саме приїздила машина,— це ж не спроста вона сюди заїхала.

Та мережаний слід привів Євтихія якраз до його подвір'я. Тут він круто повернув і, лишивши жирний знак під ворітьми, зник на густому шпориші двору.

— Невже завершило до мене?— здивувався Євтихій і прискорив кроки, щоб швидше минути тітчину Ганнину клуню, тоді буде видно двір.— Так і є, до мене. А людей скільки? Справжнє весілля, ще й з музикою. Хто б це міг бути?

Авто справді стояло коло Євтихієвої хати, чорне й лиснуче, як жук. На тлі білої стінки воно втрачало об'ємність і здалеку здавалося намальованим на високій хаті. Тільки металеві частини своїм срібним блиском доводили, що це не картина, а справжнісіньке авто,— включай важелі, завертай і їдь. Та їхати на ньому, видно, ніхто не збирався. Чималий гурт людей товпився перед хатою, слухаючи звуки якоїсь високої мелодії. Линула вона з червоного ящика, що, з піднятою кришкою, стояв на низькому обідньому столику.— Мабуть Оксана з хижки дістала,— подумав Євтихій.— На цьому столику їли ще, як живі були мати. А то мабуть патефон. Дивно, хто це приїхав, що й з музикою?

— От і хазяїн іде,— загукали в гурті, коли Євтихій клацнув хвірткою.— Що, не сподівався?

Назустріч йому вийшов Сергій і весела Оксана.

— Ач який, немає, щоб гостей зустрічати, так гості його зустрічають. А гость же який дорогий.

Сергій узяв Євтихія за руку і повів до гурту.

— Ось він, наш художник, товаришу Іваненко. Бачите, який великий у лісі виріс? Впізнаєте?

— А мене він упізнає?— підвівся од патефона невисокий міцний чоловік з ясними очима на доброму, трохи зачепленому віспою лиці, зодягнений у чорне шкіряне пальто.

— Ну, здоров, Євтихій,— міцно стиснув він руку.— Вітаю з малюнками. Ми тут, поки тебе не було, вже все обдивилися, ти пробач, що не спитавшись. Тітка Оксана показала.

Чоловік у шкіряному пальті говорив щирим грудним баском, трохи ніби ніяковіючи, і ця манера так говорити, може

трохи й трансформована часом, викликала в Євтихіївій уяві якісь неясні задавлені спогади. Так, десь бачив я лице цієї людини, і не так лице, як ясне волосся, буйне, хвилясте, хоч може й не під шлемом літуна, як оце зараз.

Безсилий згадати, кого саме він перед собою бачить, Євтихій безпорадно озирався навколо, шукаючи того, хто б підказав. Але натовп весело гомонів, ніби змовився.

— Мовчіть, не кажіть, хай угадує.

— Та воно, правда, і час не маленький минув.

— А я його упізнав би одразу, де б не зустрів,—весело посміхався приїжджий.—Це погано, Євтихію, художник му- сить мати пам'ять не згіршу, ніж наш брат.

— Та який там з мене художник,—одмахувався Євтихій і звернувся до Оксани.—Та скажи, а то мені аж сором. Знаю, що зустрічався з товаришем, а де саме...

Оксана запитально глянула на приїжджого,—сказати?

— Ні,—рішуче заперечив Сергій.—Нехай згадує. Адже впізнав його товариш Іваненко.

— Упізнав,—посміхнувся приїжджий.—Ну, та це важко. Скільки літ, такі зміни.

— Іваненко,—шепотів Євтихій.—Кирило Іваненко? Пи- сьменник?

— От, от,—закивали з гурту.—Він і є.

— Читав ваші „Позиції“. Як сьогодні, пам'ятаю і Ступу, і Сокирного, і навіть собаку Чемберлена. Але де ж я з вами зустрічався, скажіть мені. Не вві сні ж?

Євтихій напружував пам'ять, щоб згадати, і воно таки близько було коло цього, на думці крутилося; згадалася чо- мусь школа, п'ятий клас, учитель Немідний, а потім ланцюг спогадів знов урвався.

Тоді приїжджий прийшов йому на допомогу:

— Пам'ятаєш велосипед і пляшку?

— Віктор!—вигукнув Євтихій, враз згадавши.—Ну й ну! Так он воно хто! Ну, куди там згадати. Бач який ти став... важний.

— А що ж ти думав?—жартував Віктор.—Ми такі, ми мо- жемо.—І він розгонисто засміявся, міцно обіймаючи друга дитинства.—Та й ти, знаєш, виріс, хоч і мало змінився. А от малюєш здорово. Ота жінка з лійкою, якби на полотні такою вийшла—зробила б тебе не знаю яким великим.

— Я й так до неба,—випростався Євтихій.—Аж соромно перед тобою.

— Наполеон в такому разі казав, що не вищий, а дов- ший. Але ти таки високий. Високий у тебе талант. І я страшно радий, що здибав тебе. Просто як свято у мене сьогодні. Я часто згадував і шкодував, що нічого про тебе не знаю. Адже та книжечка в мене, я розшукав адресу Немідного і послав йому „Позиції“. А він прислав мені „Велосипед і пляшку“ з написом: „Од першого героя“.

— То хоч би загравав хто,— обізвався в гурті якийсь хлопчик. Аж шкода, що музика гуляє.

— А вірно,— схопився Віктор.— Сергію, де ти? Накручуй, нехай грає, а ми з Євтихієм поговоримо в хаті.

— Це ми можемо, як каже в „Позиціях“ Ступа,— охоче згодився Сергій, і по хвилі в надвечірній тиші осені полилися пристрасні звуки натхненної пісні про давнього бунтаря, що в багатого брав, а давав бідному й закликав голоту не гуляти та на нього виглядати.

„Кармелюка“ змінив „Стенька Разін“, волзького героя — пушкінські романси Козловського, а там пішли вальси й польки, гурт нерішуче переступав з ноги на ногу, то там то тут ляскали в долоні, а коли на середину вийшла перша найсміливіша пара, гурт почав попарно розмотуватися й кружляти в задьористих танках.

А в хаті, запаливши світло, над малюнками схилюлися двоє друзів—видатний письменник і колгоспний художник, і розмова між ними текла, як у рівного з рівним, як у брата з братом, і хто знає, чи розмовляв ще колинебудь з такою охотою, щирістю й розумінням письменник з найвизначнішим художником краю?

У дитинстві дружба їхня була настільки яскравою, наскільки й короткою. Тільки пів зими провели вони разом в одній школі, а там у Євтихія порвалися материні чоботи, а Віктора батько повіз у далеке місто до родичів,— старий учитель вирішив іти на фронт. Але спогадів ця коротка зима нагнала стільки, що не переговорити їх, не передумати й за цілий день. Спільне захоплення мистецтвом у дитинстві, одного—віршуванням, малярством—другого, сплело їхні юні відчуття в одне сильне почуття щирої пристрасної дружби. І потрібні були довгі роки бурхливого життя, щоб притамувати за давніми почуття, припорошити їх пережитими пізніше горем і радістю, любов'ю й ненавистю.

Євтихіїві малюнки і начерки викликали бурхливу радість письменника, так ніби він знайшов якусь річ, найдорожчу в світі.

— Знаєш,— признавався він,—я завжди був трохи сентиментальний. І може тому, переглядаючи нашу спільну першу книжечку, я відчував давлучий сором за те, що сам домігся свого, а ти загубився десь на невідомих шляхах життя. Мені здавалося, ніби я зрадив тебе,—адже ми присягалися тоді, пам'ятаєш, іти разом до високої мети. Звісно, багато тепер нам видається не таким, як тоді, і сама мета, матеріалізувавшись у конкретних формах, виглядає трохи інакшою, проте найвищу радість дістаєш у тій праці, до якої відчуваєш пристрасть. І глушити цю пристрасть—великий злочин, даром наші древні попередники навіть у своєму релігійному кодексі написали, що закопувати талант у землю—найбільший гріх.

Побачивши твої портрети в колгоспі, я зрадів так, як не радів навіть під час найвищої власної творчої удачі, бо вже з портретів видно, що талант твій, яскравий і свіжий, дав прекрасні сходини...

Йому ще дорогою розповідав Сергій, як саме і за яких обставин народилася Євтихіїва пристрасть до малювання. Буйна фантазія письменника одразу яскраво уявила прекрасний трагізм народжуваного таланту і вона вже верстала його в рядки й сторінки нової книги про радість людини, що після довгих блукань знаходить нарешті себе.

Євтихій був менше схильний до патетики й сентименталізму — сільське життя привчило його не виявляти свого почуття з такою бурхливістю, як цього хочеться, але й він сьогодні настроївся на ліричний лад, радісно схвилюваний, згадував найтонші деталі з дитинства і спільної дружби, деталі, зрозумілі тільки мозкові, звичному мислити асоціативно, мозкові людини з високо розвинутою інтуїцією й інтелектом. Цій ліричності може ще сприяло вечірне освітлення і весела музика за темними шибками, придушений гамір збуджених голосів натовпу, що все зростав у міру того, як звільнялися добровичани від повсякденного труда.

Євтихій говорив про свої нездійснені творчі задуми і плани, про велику охоту вчитися і бажання побувати у великих містах, побачити, що створили великі майстри малярства за всі віки.

І ще він розповідав другові про свої сумніви, безсилля й труднощі, — надто важко працювати, коли пензель чи олівець ніяк не хоче слухатися мозку, коли в голові квітнуть картини, незрівняно прекрасніші, ніж ті, що слабою тінню стелються на папері.

Віктор слухав уважно і впізнавав свої думки на початку творчої роботи, коли йому так само важко давалась удача. Проте Євтихіїві було ще трудніше йти до вершин здійснення своїх бажань, надто вже мало для цього чотирьох з половиною років навчання в сільській школі, — адже після цього перед Віктором ще йшло добре десятиліття вчення в семилітці, в профшколі та інституті.

— Вчитися! Наполегливо, серйозно! Вчитися не тільки малювати, а й рахувати, писати, читати, вивчати світ, людину. Малюючи людину, треба знати не тільки те, яка вона зовні, малюючи фарбою, треба знати, з яких хемічних речовин вона складається...

— Самому хочеться, але колеться, та чи й не пізно?

— Дивак. Пізно! Тридцять років — це молодість людини. Через п'ять років можна скінчити інститут. Півсотні років свідомої творчості попереду. Тільки вчитися й негайно. Починати сьогодні, завтра. Не знаю, як там у малярстві, а в літературі є багато прикладів, коли люди в п'ятдесят років

вперше бралися за перо і давали шедеври. Ніколи не пізно вчитися,—це гасло будуть вирізувати на фронтонах домів.

Віктор гаряче переконував, доводив, розповідав найконтрентніші шляхи того, як саме почати вчення. Тільки трохи підігнати, а там в художній інститут з радістю приймуть. З таким талантом я б неписьменного в інститут прийняв.

Десь годині о десятій Віктор почав збиратися. На одинадцять у містечко треба.

—В театрі моя п'єса йтиме, треба поговорити з колективом, по телефону умовився неодмінно приїхати. Дуже шкодую, я б радніший, але я ще приїду неодмінно. І ти приїжджай. Їдь просто до мене, як додому. Ось адреса. Тепер про малюнки. Портрети я сфотографував, оцю акварель теж. А цей альбом я хотів би взяти з собою. Оригінали тобі повернуться.

Євтихій стиснув плечима.

— Навіщо там повертати? Це я так, дурів. Бери й не думай, якщо подобається.

— Якщо це дурацтво, то я тоді не знаю, що таке мистецтво. Це така штука, ну, та побачиш сам. А з цього пиши велику картину, чуєш? І щоб було точно так.

— Добре. Слухаюсь,—сміявся Євтихій.—Як тільки почнуть коритись фарби, так і напишу картину. Та й Наталка підганяє.

Віктор застібнув пояс шкіряного пальта, насунув на вуха шолом і поправив на плечах ремінь од футляра лейки.

— Ну, хай живе! Буду запрягати свого коня,—хоч би ключика не загубити. Ні, е. Так запам'ятай адресу, щоб не забув.

— Не забуду,—одказав Євтихій.—А питати тебе по псевдонімові чи справжнім прізвищем?

— Кирило Іваненко. Я вже й сам забув, що мене колись Віктором Кірівановським звали. Ну, пішли.

— Ходім. А ти ж не заблудиш, шлях у містечко знаєш? Може й мені з тобою поїхати?

— Знайду. А ти, якщо хочеш, їдь. Є діло в містечку?

— Та воно знайшлося б,—зашарівся Євтихій,—але нехай іншим разом.

— То як хочеш. А до мене в місто неодмінно приїзди. І про навчання, що ми говорили, добре пам'ятай. Сергій теж на цьому настоює, казав, що колгосп допоможе.

Вийшли на двір, і письменник почав прощатися з добровичанами. Сергій упакував у машині під сидінням патефон і пластинки.

— Пробачте, товариші, що так мало у вас побув. Іншим разом надовше приїду. А сьогодні вже троє сіл одвідав, вирішив подивитися на місця, де колись працював батько.

— Тільки приїздіть неодмінно.

- Та щоб на цілий місяць.
- І книжок своїх привозьте.
- Ні, книжок колгосп купить.

— Які хитрі, чоловік пише, то хоче, щоб він сам ще й привозив.

Під гул приятних голосів письменник сів у машину і, повернувши ключа, натис на важелі. Машина враз кліпнула ясними очима й прослала на шпориші дві сліпучі стежки.

— До побачення,— помахав Іваненко шоломом,— Євтихю, так ти гляди мені.

Він хотів уже рушати, але од воріт залунав тонкий старечий голос.

— Ой, підождіть же, ой не їдьте. Почекайте, я вас прошу.

Коли письменник приглушив машину, з нічної пітьми весь білий, як привид, з листом у руках виступив дід Лаврентій.

— Ху,— стомлено зітхнув він і опустився коло машини просто на землю.— Думав, не застану. Євтихю, де ти? На, дай товаришеві листа, може хоч він прочитає. Уже й у школі був, так ніхто не втне.

— Що ж то за лист такий, дідусю?— нагнувся до нього Іваненко з машини.— Якщо ніхто не розбере, то може і я не прочитаю!

— Прочитаєш, синку, прочитаєш. А хто ж тоді розбере його, коли такий чоловік та не втне?

Євтихій узяв з дідових рук листа і подав Вікторові.

— Це з Америки. І по-їхньому написано.

Віктор включив лампочку коло спідометра й почав розглядати листа. Зацікавлені колгоспники, чоловіки, діти й жінки, стовпилися навколо машини, чекаючи розкриття дідової таємниці. І тільки сам дід Лаврентій сидів на траві стомлений і ніби вже зовсім байдужий до того, розберуть листа чи ні, однаково видно, що син помер, раз чужі люди та ще й чужою мовою за нього пишуть.

— Ну, таку мову я ще розбираю,— засміявся Іваненко і, на ходу редагуючи слова, почав читати листа вголос. Зачувши, од кого лист, і збагнувши зрозумілі тепер слова, дід Лаврентій одразу піднявся з землі й, розштовхавши натовп, продерся до машини ближче.

— Ну, от. Ну, от бачите,— захоплено сказав дід, коли Іваненко дочитав листа. А то, грамотіі! Я ж так і знав, що цей чоловік розбере. Кому тоді й розібрати, як не йому. А Федь, виходить, не вмер. Ну й слава всевишньому,— широко перехрестився дід.— Хоч і в тюрмі, зато живий. Ото зрадіє Харитина.

Наструнчену тишу під час читання листа тепер заступив жвавий гомін. Слухачі почали докладно обговорювати прохання з Америки. Адже це до всього миру стосується,— раз наш таки чоловік, хоч і за океаном, потрапив у скруту, то

треба ж йому допомогти! Але подумати тільки, от тобі й Америка — золоте дно! У нас би за тую пшеницю спасибі сказали, а там — сміття, ну, чисте сміття, раз чоловік висипав за містом. І ти глянь, пшениця ніщо, а коні міської управи з голоду дохнуть.

Вражені листом, колгоспники ніби на мить відкрили таємничу завісу й зазирали в чуже, невідоме життя. В життя справжнє, без прикрас і романтичного туману, що часто оповиває далекі від нас краї. Вони побачили шматочок живої Америки з живими знайомими людьми. Адже Федора добре пам'ятала половина присутніх. І це ще більше підкреслювало безглуздість системи, в якій б'ється людина, мов риба об лід, і доходить до безумного розпачу, як і той хоча б Федір.

— Ну, а що ти справді зробиш, коли хліб там нічого не вартий?

— А я не вірив, коли вчитав у газеті, що пшеницю американці зсипали просто в море.

— І пшеницю й кофе.

— Чого ж її везти додому, коли вона гірше полови. Тільки коней морить?

— Я так думаю, що треба нам усім написати Федорові листа. Як тільки з буцегарні вийде, так нехай і приїздить з усією сім'єю. Місця у нас в колгоспі вистачить, і роботи досить, хоч пшениця на землі тут даром і не валяється. Га, як ви думаєте?

— Правильно.

— А чого ж, написати йому.

— Нехай приїздить.

— А в листі описати докладно, як ми живемо, щоб знали, хто переселялися, яке ми дома життя зробили.

— На правлінні колгоспу зачитаємо листа, а тоді й вирішимо, — сказав Сергій. — Як ти думаєш, Вікторе?

— Правильно, — кивнув той головою і ще швидше зашпив пером. Під захватні вигуки він щось ретельно занотовував у записну книжечку. Ну так, це ж цікаво. Прекрасна новела вийде, два світи, дві системи, батько й син. Матеріал у листі просто закінчений. Справжній міцний сюжет, такий важко вигадати...

Він на хвилину одірвався від писання і ще раз перечитав листа. Написано його було ламаною українською мовою, але латинськими літерами, через те й не розібрав його ніхто з колгоспників, а вчителі мабуть не подивилися, подумали, що справді англійська мова. Писав син Федора, діда Лаврентія онук — Майкл Макуха. Народився він уже за океаном, видно, вчився в американській школі, і хоч з батькової говірки українську мову трохи й знав, а писати не навчився, де там, коли й сам Федір по складах шкрябає.

Смішною мовою з кумедними закінченнями слів Майкл

Макуха сповіщав дорогого діда Лаврентія про велику бідую своєї сім'ї. Річ у тім, що його батька, батька багатьох синів і дочок, ось уже днів п'ять як забрано до міської тюрми і що сидіти йому там іще цілих вісімдесят п'ять днів, а що буде, як повернеться,—невідомо, бо спродують їхню ферму з молотка вже третій день, збіглися всі строки сплат, а платити нікому й нічим.

— Треба вам знати, — писав внук дідові, — що все наше господарство, як і в більшості фермерів, тримається на кредиті... Не знаємо, як там у вас, а в нас уся Америка живе в розстрочку. Машини, худобу, ліс на хату, землю ми придбали не за готівку, а під векселі, хоч і довгострокові, але їх накопичилося стільки, що кожного місяця треба чималу суму грошей, інакше наша молотарка буде не нашою, наш кінь — не наш і навіть наша хата ще кілька років не буде нашою, — за десять літ ніяк за неї не сплатимось.

Закон у нас правильний, як кажуть у школі, але для дому він дуже суворий. Нехай буде заплачено за хату дев'яносто дев'ять внесків, а на сотому зробиш прострочку, і хату заберуть у двадцять чотири години.

— Для нас уже ці страшні години почалися, — наївно скаржився дідові внук. — Доки не було клятої кризи, тато сяк-так викручувалися, — не було великого врожаю, пшениця стояла в ціні, і хоч ми жили впроголодь, зате на виплати грошей діставали. Давалося це з трудом, тато сильно постаріли й полисіли, на голові у них тепер стільки волосся, як на моєму коліні. Але сталося це трохи пізніше, коли великий урожай зовсім знецінив пшеницю і фермери залишилися на міліні в міцному павутинні векселів. А що у бідного фермера крім пшениці і несплаченого реманенту? Голодні діти і більше нічого...

Невідомо було, скільки років дідовому кореспондентові, проте було явно видно, що він починав старувати й говорити під дорослого. І ця несвідома луна трагічних розмов дорослих фермерів найбільше доходила до сердець колгоспників. Письменник читав листа і відчував, як стискаються їхні груди й кулаки у великій напрузі. Колгоспники психологічно примірялися до бою з тією огидною системою, що так обплутує людину, об'їдає її волосся, ссе мозок, бо тільки цілком засмиканий і загнаний векселями чоловік може так діяти, як отой добровицький американець Федір Макуха.

— Одного разу їхали ми з батьком до міста, — писав далі внук, — везли повний ящик найкращої пшениці — хоч би небагато грошей вторгувати і однести в банк, а коли залишиться якась сума, то й чобіт купити, бо в чому зимою до школи бігатимете? Тато був розчулений і тихий, тривожні сподівання обсіли йому лису голову, він видно знав, що ціни на пшеницю вже немає, і сподівався тільки на якесь щастя.

А по чому я примітив його сумніви, то скажу — коли ми вже під'їздили до міста, до нашого воза пристали голодні коні муніципальної ради, що паслися на толоці. Тато набрали двоє відер пшениці й висипали шкапам просто на шлях. — Хай їдять, хіба мені шкода! — З того й почалися наші пригоди, — на базарі зерно ніхто не купив, ще й посміялися купці, пропонували високі ціни, а тоді показували газетку з фото, де корабель „Вашінгтон“ сипав пшеницю в море.

Розлютований тато пішов у банк просити відстрочки, а коли там з ним не схотіли говорити, прийшов на базар, і ми поїхали до банку знову з повним возом зерна. І працювали ж ми того дня! Коло самісного ганку тато витягли чіп з коробки воза, і зерно швидко висипалося на землю.

— Оце вам внесок, — якось чудно сказав тато і тільки сів на воза, щоб їхати геть, як прибігли до нас аж два поліцаї з гумовими палицями і наказали негайно прибирати тротуар. Отоді й почалася робота. Довелося збирати до зернини, у батька коло рота виступила рожева слина, і я страшенно боявся, що він ось-ось стукне важким відром пшениці поличая по голові й заголосить, як по мертвому. Але він витримав, і, зібравши все зерно, ми поїхали додому без грошей і без чобіт із клятою пшеницею — вона переслідувала нас, як червона свитка з руської казки, що мені розповідала матуся. Вже за містом ми її спекалися, тато знову одкрив чопа і, коли зерно витекло, плюнув на нього тричі слиною, червоною, як кров. Але і з цього вийшло нещастя, бо двів за три прийшла з суду повістка, — муніципальна рада позивала тата за голодних коней, що подохли, об'ївшись тричі проклятого і обпльованого зерна.

Ото й сів тато в тюрму, наговоривши на суді такого, що й у газетах писали, може через те й дали йому аж три місяці, і сидить він там тепер спокійно, а ми трусимось, що ось-ось з хати виженуть і куди ми тоді підемо — невідомо.

Наприкінці листа Майкл Макуха несміливо й делікатно натякав, — тато про це не казали нічого, то я сам, — чи не можна б якось до вас у Свієтську землю приїхати, говорять тут про неї багато хорошого, та не розберемо, чи правда, щось ви не дуже нам про це пишете, а може вас і на світі вже нема.

Кирило Іваненко дочитав листа, зробив ще якісь помітки в книжечці й звернувся до Сергія:

— На, візьми листа, його варто на бригадах зачитати, хай усе село знає про американський рай.

— Так і я думав, — одказав голова колгоспу, ховаючи листа.

— То що ж, діду Лаврентію, приймете блудного сина?

— Я? — ніби аж жажнувся, білий дідусь. — Федю прийняти додому? Онуки... Харитина...

Не в силі щось сказати од почуттів великої батьківської радості й горя, що напосіли старе серце, він захлинувся, гикнув і враз вибухнув гіркими слізьми.

— Не плачте, діду,— сказав письменник, переводячи важелі.— А хоч плачте,— махнув він вільною рукою, згадавши, що після пережитого дідові таки найкраще виплакатися досхочу, як малому, бо ж сказано, що старе...

— Ну, до побачення, друзі. Євтихій, пам'ятай нашу розмову. Тітко Оксано, де ви там ховаєтесь? Родіть хорошого, хорошого сина.

По цьому письменник кувікнув сиреною, щоб злякати малих добровичан перед фарами, і, круто повернувши машину, рівно повів її у ворота.

Збуджені незвичайним гостем і чудною новиною, колгоспники галасливо вітали його прощальними вигуками й побажаннями щасливої путі. Густим натовпом вийшли вони виряджати аж за ворота і тільки тоді, коли вже зовсім погасли в нічній пітьмі два рухливі вогники, почали розходитися по домівках, несучи в собі глибокі мислі, солодкі марення і високу радість того, що живуть не в „щасливій“ Америці.

Вже другого дня Євтихій сходив у школу й договорився з Неонілою Никонівною про те, що за невеличку плату вона підготовлятиме його з загальноосвітніх дисциплін. І несучи додому підручники, він почував себе найщасливішою людиною в світі, так, ніби вже почерпнув мудрості не тільки з цих ось книг, а з найцікавіших фоліантів людського розуму. Колгоспний лісник твердо вирішив за всяку ціну домогтися, щоб і мозок, і зір, і рука діяли в повній гармонії, тоді вже він зуміє передати в точних фарбах яскраву красу, що вирує в голові, шумує й п'янить, як кріпке виноградне вино. Пахучим пагінком крихкого квітневого дерева стигнув свіжий талант молодого колгоспника.

РОЗДІЛ XIV

По дорозі додому зайшов до килимарні. Хату, де вона тепер містилася, Євтихій добре знав. Недарма двоє літ від паски до покрова наймитував у колишнього її власника Івана Грозного. Міцний куркуль був, кріпко тримався крізь усі громи й блискавиці революції і до свого логічного кінця 1929 року прийшов дебелий і непорушний, як дуб. Нову хату під оцинкованим залізом збудував він тільки 1922 року в найстрашнішу весну лютого голоду. Більша половина голодного села працювала на будівлі великої хати; за сочевичну юшку двічі на день до Івана Захаровича сходилися всі, хто

хоч трохи міг працювати. Опухлими ногами люди місили суміш глини з вапном, воно роз'їдало страшні водянки, і другого дня робітників меншало наполовину, бо місильники неспроможні були долізи на будівлю і в страшних муках віг і живота лежали під своїми хатами, щедро осяяними сліпучим сонцем теплої весни. Чимало возів глини привіз на цей будинок і Євтихій, бо саме того літа служив він у Івана Захаровича, викликаючи заздрість численних претендентів на сочевичну юшку. Жив тоді Іван Захарович у старій хаті, приплюсклій серед густих зарослей троянд, малини, чорної смородини і бузку. В ту хату не мав доступу юний пастух, далі сіней заходити було суворо заборонено вікопомної весни. Спав він у теплому хліві разом із дорослою наймичкою, яка хоч і мала доступ до хати, але тільки тоді, коли в ній була сама хазяйка чи хтось із красивих рожевощоких хазяйських дітей. З хати смачно пахло гарячим хлібом, часником і олією, і ці запахи нестримно тягли до себе голодного Євтихія, як тонку голку — найсильніший магніт.

Він ще й зараз яскраво пам'ятає ці нестерпно манливі, неймовірно смачні запахи; од них на язик спливала рясна слина, доводилося спрагло ковтати. І це либонь ще більше загострювало апетит, і ще сильніше привертала до себе духовита хата з повними полицями смачного харчу.

Та весна робила своє, росли щавлі, козельки, шовковиці, а там і картоплі — голодні животи наповнялися рослинною їжею, спухлі ноги й руки одходили, і невідомо куди спливала спід шкіри вода. Безумні очі ясніли й квітчалися думкою, село вичунювало, немов од страшної хвороби. Довелося змінити Іванові Захаровичу свою стереотипну юшку на смачний борщ і кулеші, а там і за роботу платити настав час, бо робітників на будівлі не вистачало, оживе село взялося за свої городи й вузькі степові смужки, зовсім нехтуючи куркульську великодушність. Іван Захарович спочатку не на жарт розгнівався, ображений такою невдячністю, — я для них добро роблю, як цар Іван Грозний, можна сказати, тільки й того, що той у часи голоду церкви будував, а я хату, проте і масштаби не ті, там ціла держава, а тут якесь поганеньке село. — Проте він швидко втішився, надто що чорнову роботу зроблено, стіни вимурувано, і піднято дах, а решту за гроші можна зробити дешево, а то й за позаторішнє борошно.

І ще на кінець літа переїхав Іван Захарович з новим привидцем Іван Грозний у нову високу хату.

— Отут можна й умерти, — задоволено сказав він, переступаючи поріг з великим образом троєручичі в руках на чолі своєї сім'ї, що чималеньким хвостом тяглася перед ганком.

І ці слова його стали пророчими. Євтихій згадав їх, коли Іван Грозний упав на його очах мертвий таки в цій хаті, вигорюваній голодним селом. Але це було пізніше, і не та була

смерть, про яку мріяв розчулений куркуль, переходячи новий поріг.

Прізвище Грозний швидко пішло селом, бо Іван Захарович свою реляцію про невдячність у зв'язку з хатою згадував щоразу, як тільки вживав більше чвертки. А через те, що це було не так рідко, то й прізвище нове приставало чимдалі дужче, і ще до зими інакше, як Грозним, ніхто на селі й у волості його не звав.

Проте на це прізвище Іван Захарович не ображався, воно лестило його самолюбству, з царем не кожного порівнюють, і, діставши підручник, він по Іловайському почав стилізуватися під Івана. Та це було й не важко,— варто тільки виростити довгу бороду і завести гострий ціпок з гострим залізним наконечником, а зростом він якраз вийшов, і люті в його погляді не менше, а може ще й більше, ніж у гнівного царя.

Може саме через те стилізування під древнього царя, надто через довгу палицю й настиг Івана Захаровича непередбачений смертний кінець, хоч і в заздалегідь указаній хаті...

Після давніх років дитинства Євтихій ішов у цей будинок утретє. Перший раз він тут був пастухом, вдруге — щойно демобілізованим червоноармійцем і втретє йде зараз колгоспним лісником, але в справі зовсім не лісовій. Думка про те, чого він сюди йде, хвильно стрепенула серце; воно забилося частіше, знайоме почуття неясної тривоги опанувало мозок, так, ніби йшов Євтихій не до своєї давно знаної односелиці Наталки Цаподой, а на високий суд.

Тремтливими руками — аж чудно! — він одкрив фіранчасті двері й увійшов у хату. Колишнє житло невдахи-царелюбця безслідно щезло з цієї великої кімнати, тільки надвірний вигляд дому нагадував про його колишнє існування. Всередині будинок тепер складався з одного приміщення — всі стіни й перегородки були викинуті, й навіть знаку від них не лишилося жодного — важко тепер вгадати, де саме стояв Євтихій з головою сільради, а де впав мертвий куркуль.

Білі стіни майстерні були прикрашені строкатими килимами й мальованими зразками. Коло вікон стояли високі верстати з сірими нитками готового начиння й барвистими шматками початої роботи. Перед ними, по дві коло кожного, на низеньких стільчиках сиділи знайомі жінки й спритно орудували пальцями, пристукуючи химерними щітками кольорову шерсть. Вони весело тріщали довгим зуб'ям, приганяючи нитку так, як їй належить сидіти в мальовничому узорі, і було в цьому тріскотинні щось легкокриле, летюче — спочатку виникла у Євтихія зорова асоціація, і тільки тоді він збагнув, що це скрекіт сорок нагадують йому щітки; цю схожість ще більше підкреслювало пташине клювання немудрого інструмента в рівне плетиво начиння.

— Євтихій! Здоров,—підвелася від крайнього верстата Наталка.— Заходь, заходь, давно пора. Скільки ми тут працюємо, і хоч би для інтересу зайшов. Ач, яка фабрика.

Ясносірі очі немолодої вже ткалі блищали щирим захватом і радістю. Євтихій знав, що це її стараннями організовано артіль, і чим далі оглядав майстерню, тим більшою повагою проймався до малописьменної жінки, яка налагодила такий стрункий труд.

Ткалі вітали Євтихія веселими вигуками й жартами. Вони знали про замовлення і нетерпляче чекали ескізу, адже виготовити килим на виставку — справа не тільки Наталчина. Якщо він справді вийде хороший, то буде гордістю всієї артілі, всього села, навіть цілого району, що здавна славиться ткацькими роботами.

— Ну, показуй,— нетерпілося Наталці.— Привіс?

— Приніс,— одказав Євтихій ніяковіючи.— Але почекай, дай я спочатку огляну майстерню.

— То давай я дивитимусь, а ти оглядай. Добре?

Все ще зніяковілий, як учень перед суворим учителем, Євтихій віддав ескіз і відійшов до верстатів. Побачивши, що Наталка розглядає малюнок, ткалі припинили роботу й кинулися до бригадирки.

— Покажи, що він там намазав?

— Дівку якусь, чи що?

— Щось дуже на Оксану схожа.

— Ану пустіть ближче.

Розглядаючи начиння і рисунок узору, виведений під нитками жирним олівцем, Євтихій вразливо слухав репліки ткаль. В них він тонко відчував і недовір'я до нього, і легку іронію, і тепле підбадьорювання, мовляв, не лякайся, буває з усіма, що не виходить, та й не художник ти справді, а простий лісник.

І оце підбадьорювання найбільше не подобалося Євтихієві— ніби я справді якесь сопливе хлопчисько — і гірке розчарування охопило його на мить.— Навіщо тільки я й зв'язувався з цими сороками — хай їм абищо.

Щоб не чути більше образливих реплік, він одійшов аж у найдавший куток майстерні й почав розглядати готові килими. Вивчаючи їхні узор, він помітив особливу тональність фарб, спершу ніби надто строкаті, при дальшому огляді вони приємно тішать око. Очевидно, тут зважають і на блиск ворси, і на світло, і ще на щось невловиме, мабуть на якусь свою ткацьку особливість. Саме їх і не врахував у своєму ескізі Євтихій, це тепер цілком очевидно, таки даремно він не послухався Наталки, треба було заздалегodi подивитися їхні стандарти. А тепер, звісно, їм ескіз не сподобається,— це хоч би й кому, ну й біс із ним, намалюю картину, та й усе, треба тільки повернути їм гроші за фарби й полотно.

Євтихіїві сумніви припинив Наталчин оклик:

— Де ти там заховався? Ану йди сюди, Євтихію, — гукнула бригадирка од стола, і вже по її голосу він відчув, що ескіз сподобався.

Ткалі тепер дивилися на нього захопленими поглядами, розглядаючи, як незнайомого, ніби зустрілися з ним уперше в житті. Ласкаво-соромницькими словами вони старалися по-сільському інтимно й тепло висловити свій захват перед несподівано яскравим малюнком.

— Де воно в тобі й узялося!

— Ог, чорт, прямо око вбирає.

— Весна це, чи що?

— От тільки що жінка вагітна, хто зна...

Репліки сипалися, як рясний дощ. Євтихій слухав їх і відчував саме ту чисту захватну радість, що опанувала його пам'ятної весняної ночі, коли на спраглу землю випав рясний дощ.

— Дуже добре, — сказала Наталка після мовчазного вдихання в ескіз. — Ніколи не чекала, скажу по ширості. А от про жінку справді я не знаю. Може це хай буде молода дівка, щоб без живота. Хоча... — видно якась нерішуча думка стигла в її свідомості. Євтихій жадібно дивився їй просто у вічі з таким виглядом, ніби від цього „хоча“ залежало щось надзвичайно важливе.

— Чи зрозуміє сама? — снувалася думка. — Якщо не дійде до неї, то й інші подумають, що це тільки через Оксану.

Та Наталка зрозуміла.

— Правильно, — спохопилась вона. — Ну так же краще. — Це вроді все народжується. От-от. А я думаю, навіщо він?

Привітно сяючи на Євтихія сірими очима, вона вже бачила килим на стіні, цілком готовий, відпресований, і сходила тихою творчою радістю.

— Тільки про кольори, — нарешті перейшла вона до діла після щирих вихвалень про те, як чудесно вона витче картину.

— Тут не все гаразд. Якось вони в тебе дуже обриваються, тут зелене, тут жовте... Треба поступово, щоб...

З невмілих Наталчиних слів Євтихій зрозумів те, що йому самому спало на думку при розгляді готових килимів.

— Розумію, — сказав він. — Я знаю, про що ти кажеш. І на полотні як писатиму — виправлю.

— От і добре. Знову ж про очі. Май на увазі, що це важко так виткати...

— Ну, над очима це вже доведеться попопріти, — посміхнувся Євтихій. — Очі в людини головне. По них впізнається, добра людина чи зла, похмура чи весела. Моя жінка — людина добра й радісна від того, що вона мати. Оце треба й виткати.

Поговоривши з ткалями в такому дусі, розповівши про свої задуми, Євтихій почав прощатися.

— А де тут була спальня Грозного?—спитав він уже з порога.— Здається, як увійти, то праворуч.

— Ось тут, де мій верстат стоїть, — показувала Наталка.— Бачиш, ось долівка сходиться. Була стіна...

Євтихій ще раз повернувся, оглянув долівку й під здивованими поглядами ткаль вийшов у сіни.

— Що це ти дивився?— запитала Наталка, виходячи його проводити.

Євтихій посміхнувся.

— То я своє. В гостях колись у Грозного був.

— Ага!— пригадала й Наталка.— То сліду шукав чи що? Дивак, тут скільки милося...

Та хоч на долівці сліду й не лишилося, проте в Євтихіївй свідомості він вирізьбився мабуть навіки. Цілу дорогу йому з голови не виходив Грозний і химерний збіг обставин, що поставив Наталчин верстат саме на тому місці, де на нього заз хала смерть. І хто знає, може саме на цьому місці вичеться тепер найпрекрасніша сторінка його життя.

Тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року Євтихій повернувся з Червоної армії. Це був рік жорстокої класової боротьби, коли колгоспники грудьми стали проти озвірілих куркульських недобитків, знищуючи їхній поганий клас. Демобілізований червоноармієць міцно включився в цю роботу, дні й ночі проводячи разом із сільським активом. І якось так випало, що Євтихіївй з головою сільради треба було йти до Івана Захаровича Грозного; може він сам і напросився на ці одвідини, а може й послали його, знаючи, що колишній наймит добре знає куркульське лігво. Тільки з цих одвідин мало не вийшло страшної біди. Після бурхливої розмови з головою сільради й молодим понятим, що пригадав своє поневіряння, Іван Захарович, як справжній Іван Грозний, схопив свою довгу палицю і з страшною силою кинув гостряком уперед в груди колишнього наймита. Євтихій присів, і страшний ціпок, моторошно продиззачавши коло його вуха, глибоко вгрузнув у стіну. Невідомо, що задумав куркуль і якою мала бути його помста переможному класові, але, вихопившись проти нестерпно ненависного наймита, він тепер мусів йти на одверту. Не поціливши ціпком, Іван Захарович посунув руку під подушку й дістав великий блискучий револьвер. Але його попередив голова сільради. Сухим пострілом з жіночого браунінга він спинив безумну лютю озвірілого ворога. Іван Захарович важко грюкнувся об дерев'яну долівку, безсило випаливши з важкого сміт-вессона крізь розчинені двері в білий світ. Це був останній звук, що його чув добровицький Грозний.

До Неоніли Никонівни Євтихій ходив тричі на тиждень. Вчення давалося туго, здобуті в чотирьох з половиною групах вищої початкової школи знання давно вивітрилися з голови, а коли щось затрималося, то його треба було переглядати заново, бо випадкові вчителі у вирі громадянської війни не дуже дбали за точність наук і формул. Тільки з суспільних предметів було йому легше, — Червона армія добре підкувала вдумливого селянка, орієнтувавши в питаннях класової боротьби і політики, — та в природознавстві придалися його спостереження в лісі. Ціла біда була з математикою: найелементарніші арифметичні правила випарилися з голови, залишивши тільки практичний навик рахувати. Довелося починати з простих іменованих і тільки потім переходити до таємничого дроблення. До занять доводилося добре готуватись дома, бо хоч як ясно пояснювала Неоніла Никонівна, а мозок опановував предмети з чималою натугою, не так, як у дитинства, коли досить було послухати викладача, і, все, що він говорив, у стрункій системі відкарбовувалося в голові, ніби занотоване на невидимих сторінках.

Вчення, робота в лісі й малювання так ущільнили малий осінній день і вечори, що для господарства Євтихій не міг викраяти жодної хвилини. Воно знову лягло на самоті Оксанині плечі, як і в страшні дні після Юркової смерті. Жінка покірно несла тягар господарювання, ще знаходила час і позувати, але ходила мовчазна й тривожна, — гризли її якісь дошкульні побоювання і сумніви. Кілька разів хотіла вона завести про них розмову з дружиною, але захоплений малюванням або заклопотаний вченням чоловік не йшов їй назустріч, не вникав у болючі для неї думки, легковажно відмахувався, і Оксана знову лишалася на самоті з своєю чорною тугою, загостреною хворобливим станом.

Дні спливали швидко, як жовтий лист на яскравому дереві; догоряла осінь у бузкових туманах і сильних вітрах; ранками били кріпкі морози, залишаючи чимдалі щедріше срібло колючого інею; в ясну годину передзимових приморозків феєрично горіли племенисті заграви сходу і згасання кривавого сонця; холодні ночі квітчалися великими зорями, і неймовірно ясне коло місяця слало на землю таємничий зеленавий світ. Швидко згасали терпкі пахощі сухих трав і квітів, припорошені інеєм приморозків, сіверкі вітри натомість доносили дніпрянські запахи свіжої риби й червоної лози, і тільки сонце ясного дня відживляло тонкий аромат польового зела, лугової трави.

Ліс стояв похмурий і грізний у своєму величому замиранні, дерева спліталися рукастим віттям, готові до спільного бою з негодою, скісне проміння осіннього сонця грало

на яскравих наростах зеленого моху на корі й рухливим золотом вибухало на шелесливому листі жовтих дубів.

Никла в останніх подихах згасання пізня осінь, заходила молода зима, але заклопотаний Євтихій її не помічав. З надмірної щоденної напруги він схуд, заросле чорною щетиною лице загострилося, очі йому знову зайнялися гарячковим вогнем, як у ті пам'ятні дні, що про них Оксана боїться згадувати.

— Хоч би ти трохи відпочив,— не раз казала вона чоловікові, переборюючи жіночу образу за неувважність до неї і до господарства.— На кого ти схожий став, глянути страшно.

Євтихій відривався від картини, дивився на дружину невидючими очима і, так-сяк збагнувши, про що йде мова, говорив бадьорі слова,— почекай, мовляв, скоро вільніше стане.

І тільки одного разу, коли на полотні вже певніше почали виглядати контури задуманого, Євтихій відірвався од роботи, широко потягся і, міцно обійнявши дружину, прошепотів на вухо.

— Хочу синові подарунок зробити. Розумієш?

Оксана зрозуміла. Вона вдячно глянула на мужа великими очима і міцно притиснула голову до його грудей. Враз зробилося затишно і спокійно, приємна млюсть заповонила груди, затамувала неясну тривогу і сумніви, що обсідали одиноку жінку.

— Таки хороший він у мене. Тільки чудний.

Оксана глянула Євтихієві в очі й спіймала себе на тому, що порівнює його з іншими знайомими чоловіками. Чи не краще, якби й він був такий, як усі сільські, працював у колгоспі, дбав про господарство і сім'ю без цих кумедних пристрастей до малювання і наук?

Вона не знайшла відповіді на це запитання й відігнала лукаву думку геть, проте солодка хвилина була зіпсована, в неї знову вплелася знайома тривога і терпка туга, ніби від'їздить кудись од неї Євтихій все далі й далі, і може швидко прийде той час, коли зовсім зникне з її очей?

А Євтихій тихо гладив її ясну кучеряву голову і, не помічаючи сліз, замріяно дивився в фіалкові квадрати вікон і говорив, говорив про свої захоплюючі задуми й плани, про яскраві неповторні картини, які він напише, що б там не було.

І тільки тоді, коли Оксана, розтривожена рідкою ніжністю мужа і незбагненними путями дальшого життя, вибухла нестримним риданням, Євтихій увірвав довгу стрічку марень, враз помітивши, що за вікном густо спадає перший сніг.

— Що з тобою, Оксано? Ну чого ти?.. От їй-богу... — з несподіванки він не знав, що говорити.— Сядь на піл, я подам води.

Але жінка від води відмовилась. Вона сіла на лаву і, ковтаючи давлучі сльози, розпачливо прошепотіла:

— Чуеш, Євтихію, страшно жити мені з тобою. За себе й за дитя боязно. Спати не можу, сни жахні маряться, серце захлиняється, прокидаюся вся мокра. Що я з ним малесеньким робитиму? І як проживу без тебе, адже я не можу, не можу...

Євтихій очманіло дивився на дружину і ніяк не міг збагнути, що з нею коїться.

— Чого це ти мене ховаєш?

Йому навіть неприємно стало від того, що Оксана повірила в свої дурні сни й живим оплакує чоловіка.

— Мене ще довбнею не доб'єш...

Але Оксана мучилася не зі сну. Її терзали сумніви, дошкульніші найжахніших марень ночі.

— Покинеш ти мене, Євтихію. Чує моє серце, що покинеш. Он який ти славний тепер став. У газетах про тебе друкують. Секретар райпарткому додому їздить про картину довідатися. Куди ж мені, дурній та неотесаній. А ще коли ти вивчишся, що я буду проти тебе? Ні, не рівня я, сама бачу. Тобі б таки на Лідці Копитковій оженитися, вона городська, вчителька, й інтерес у вас один. А я що? Сільська баба.

Жінка шепотіла пекучі слова великого горя і чим більше думала, тим яскравіше відчувала безвихідність свого стану. Так таки єдине, що тепер їй залишається, це кинути Євтихія, не стояти йому поперек дороги, хай іде своїм шляхом, таємничим і незрозумілим, не пройти ним обом: шлях слизький, а вона не підкована. Але як же тоді дитина?

І ще гіркіший розпач заповняв збаламучену голову, їдучим туманом випарював здоровий глузд. Оксана схопила себе за коси і заридала в безумній нестямі страшним голосом, без сліз, так, як не ридала й по мертвому синові.

Переляканий Євтихій бризнув на неї холодною водою і, поклавши її на полу, бігав по хаті, не знаючи, що робити: чи бігти по жінок, чи за лікарем їхати, чи чекати, може сама стишиться. Що це в неї за напад такий, аж чудно, ніколи цього не було, і слова кумедні, як у причинної, то ж певно весь час про це думала, по-дурному нагнітала серце, от воно й не витримало, а як же це дитині?

— Цить, дурненька, — присів Євтихій коло дружини. — Що ти вигадуєш чорт зна що! Ніколи в світі я тебе не покину та й не поїду нікуди, нехай тобі не здається. Це мабуть тітка Ганна набалакала. Щоб бути художником, не обов'язково в місті треба жити, навпаки, серед природи йому найліпше. Хіба може бути краще де, як у нашій Добровиці? А коли й поїду може вчитися на рік чи два, то й тебе з собою заберу і сина чи дочку. Люблю ж я тебе, як самого себе, усю люблю, таку, як є, і нікого мені більше не треба. І жити твій люблю, гарячий він, живіт, дорогим життям стигне. Хороша моя, єдина, ласкава й чудна.

Жаркі слова великої любові, безладні й наївні своєю жагучою щирістю, одразу дійшли до жіночого серця, і воно почало битися вільніше, розсотувався нестерпно давлучий клубок, що підкотив був під нього і стис груди. Оксана поволі одходила, важко схлипуючи, як наплакана дитина.

— І як ти могла таке подумати?— обурювався Євтихій трохи згодом.— Шість літ живемо, і ти не встигла мене вивчити. Я от знаю тебе всю, знаю, які в тебе жилки на п'ятках, як вони тіпаються, все, що ти думаєш, знаю без слів. І тільки оце за роботою прогледів твою чорну нудьгу. А ти не відчуваєш моєї любові? Чи так далеко ми відійшли один від одного за ці короткі місяці малювання? Так от знай, Оксано. Ніколи! Ніколи в світі, що б там не було і чим би я не був, я тебе не покину. Дорожчої людини за тебе я не маю і не матиму, клянуся я тобі в цьому пам'яттю нашого сина. Чуєш?

У Євтихієвому голосі, трохи сентиментально урочистому, бриніла глибока щирість і тверда віра в свої слова.

— І щоб ти назавжди викинула такі думки з своєї кучерявої голови,— поцілував він притихлу в солодкій млості дружину у гарячий лоб.— Назавжди. Пора про дитину думати, а ти весь час стривожена, як норовистий кінь. Не можна так, люба, чуєш?

— Чую,— тихо сказала Оксана.— Ніколи більше не буду. Прости. Але я так намучилась...

На дворі люто забрехав Важко. Хтось цокнув хвірткою. Євтихій одірвався від дружини й припав до вікна. Але годі було розібрати, хто йде,— пухкий сніг, як суцільна вата, сипав на мерзлу землю, застилав вікна сніжною завісою.

— Ти лежи, а я вийду в сні. Дуже вже ти заплакана, аж незручно...

За кілька хвилин він повернувся з великим конвертом.

— Листоноша прийшов. І знаєш що приніс?

Євтихій весь яснився од великої радості, як на сонці морзяний сніг.

— Ану, вгадай, що він нам сьогодні приніс? Нізащо в світі не одгадаєш. Та й мене посік би всього на шматочки, однаково не одгадав би.

— Що ж там таке?— підвелася зацікавлена дружина, витираючи вогкі вії.— Знову в газеті щось?

— Ні, кажу ж, не вгадаєш. Це все Віктор. Ось бачиш оцю бумажку?— показав він довгий друкований папірець.— Оце тільки я його підпишу, так через тиждень і одержу... знаєш скільки?

— Грошей чи чого?— не розуміла Оксана.

— Грошей. А скільки саме— угадай.

— Я ж не знаю, за віщо.

— Пам'ятаєш малюнки, оті що з хмар? Ну, що ото кумедні

кові, риби, гори, кораблі. Я їх для дитини малював, а Віктор забрав, і от пропонують гроші...

— Скільки ж вони за них дають? — не вірила Оксана, що за таке можна платити гроші. — Хоч рублів з двадцять?

— Ну, знаєш, — з робленою образою в голосі одказав Євтихій, — дешево ти ціниш свого чоловіка. Ось слухай, що пишуть:

До товариша Євтихія Шукайводи,
село Добровиця.

Шановний товаришу! Художня рада Еяської керамічної фабрики розглянула Ваші ескізи, одержані через товариша Іваненка, і прийняла їх до реалізації на посуді. Надсилаємо при цьому договір, який просимо підписати в разі Вашої згоди і термінові переслати нам. Належну по договору суму — тисяча п'ятсот карбованців — перекажемо Вам одразу по одержанні підписаної угоди.

З товариським привітанням
Дирекція фабрики.

— Півтори тисячі! — жажнулася Оксана. — Та глянь краще, може сто п'ятдесят.

— Ні, — переможно відказав Євтихій. — Таки півтори тисячі. І в договорі так написано літерами. Я й сам сумнівався. Ну, старенька, що ми за них купимо для тебе?

— Хай ще як одержиш, — не вірила жінка. — Може пожартував хто... Мислимо такі гроші за казна-що?

— Не казна-що, а таки хороші малюнки, — поправив Євтихій. — Проте грошей забагато, аж соромно підписувати. Ну, та коли просять...

Підписавши договір, він одягнувся, вирішивши одразу однести його на пошту. Але була ще одна причина, яка спонукувала його до такої поспішності, та про неї Оксана не знала.

— Ти ж гляди, не розповідай нікому, — говорила вона, дбайливо обмотуючи чоловікову шию старим башликом. — Бо їй-богу соромно перед людьми буде, якщо виявиться все те жартом.

— Потерплю, — засміявся Євтихій, непомітно намагаючи, чи не випав із пазухи ще один лист. — А таки хочеться похвалитися перед людьми, — що, мовляв, божевільний? Чи в прадіда Єрехтея вдався? Ну, то доведеться таки справді почекаати, доки грошей не одержу. Що ми тільки з ними й робитимемо? Корова в нас є, хата теж є, їсти вистачить... Хіба почать пиячити?

— Хто зна, — тепло посміхалася дружина. — І сама не знаю. Проте, — посерйознішала вона, — хіба мало на вчительку грошей сходить? Щомісяця двадцять п'ять карбованців — це не жарт. Та ще книжки.

— О! Почекай, — стукнув себе по лобі Євтихій. — Це ж я тепер книжок накуплю, картин. Газет навипикуємо, як у сільраду. Щоб усі були, які виходять. А книжки про ху-

дожників. Про отих, що казала Ліда Копиток. І пальто тобі справляю куди краще, ніж у вчительки.

— Годі вже, годі. Скажеш гоп, як перескочиш, — заговорила Оксана звичним голосом, уже зовсім спокійна. — Ще корова не побігала, а він уже боїться теляті спину зломити...

— Побігає, — переконано світив очима Євтихій. — І теля буде скоріше, ніж ти думаєш. Я таки чув, що художникам добрі гроші платять, коли вони добре малюють. То може і я вже не погано мажу, га, Оксано, як ти думаєш? Ну, бувай, через півгодини повернуся.

Він глибше насунув на голову кудлату шапку і вийшов з хати. Оксана вирядила його закоханим поглядом, і в її великих очах уже не було метушливих вогників похмурого сумніву, вони леліли тихі й спокійні в густих заростях вій, як вода затишного озера в лісі.

Євтихій вийшов з хати і зайшов у повітку. Він спочатку хотів прочитати листа дорогою, але де там на такому холоді, та й сніг ліпить, геть чисто забиває дух. І прорвало ж його одразу, це мабуть через те, що довго не було. Він розстебнув бушлат і дістав з пазухи знайомий рожевий конвертик. Так, це од Ліди. І пахне її духами чи пудрою. От добре, що вийшов у сніг, а то б Оксана присікалася — од кого та що пише, чому, й почалася б баталія свіжим слідом без передишки. Дивачка, не розуміє, що потрібна мені ця руда Ліда, як торішній сніг при сьогоднішньому, надто коли вже й з олією сам упорався. Проте цікаво, чого вона хоче, ця химерна художниця. Щось то їй треба, раз пише вдруге, не діждавшись відповіді. Євтихій визирнув із повітки, чи не стежить бува Оксана, і, розгорнувши аркушик, чітко списаний знайомою рукою, почав швидко читати.

Художниця в перших рядках листа напівіронічно просила пробачення за свою настирливість, і невідомо до кого стосувалася ця іронія — до неї самої чи Євтихія, закручено було химерно і двозначно з посиланнями на французького мудреця Ларошфуко, що про нього Євтихій ніколи не чув, так само, як не знав він і Скаргу, і Лісію, що з них наводила Ліда красномовні цитати. В такому ж плані Ліда писала про Євтихієву незрозумілу гордість, мовляв, дивно, чому він їй не відповідає, певно вже перший блиск успіху так засліплює людину, що вона починає забувати старих друзів, які бажають цій людині тільки хорошого, думають про неї, часто згадують, і хто знає, з якими саме почуттями. На цьому місці знову йшли добре виписані цитати про розлуку, що, як буря, або гасить іскру дружби, або роздмухує її в пожар, і питалася, як там у Євтихія, чи ще тліє жаринка спогадів про таку-сяку Ліду Копиток, чи розвіялася вона легким попелом на вітрах її любимі пори.

— Я читала у нашій райгазеті передрук нариса Кирила Іваненка з центральної преси про вас і про ваші малюнки. Я не знала, що у вас є такий друг. Це дуже приємно й інтересно близько знати цю людину. І користь з неї, як бачите, не мала, хоч і казав колись один такий чоловік Еразм Роттердамський...

Тут ішла довга цитата незнайомими літерами, латинською чи німецькою, а може й французькою мовою, — не знає їх Євтихій і про Еразма чув уперше, — треба буде закупити книжок та дізнатися, хто вони такі були чи є, — вирішив Євтихій, пропускаючи незрозумілі місця. — Знає, що для мене вони пустий звук, а ні, пише, вченість свою показує, аж читати противно.

Проте він дочитав лист до кінця. Ліда писала, що вона дуже радіє з його успіху, в містечку про нього ходить гучна слава, а на одних зборах навіть секретар райпарткому про Євтихія говорив, розповідав задум нової картини і хвалив яскравий талант. Це ще було до нариса Іваненка — приїздив він до вас, чи що?

— Звісно, мені приємно, — закінчувала листа Ліда, — все таки я перша хрестила ваш хист, хоч може це й нескромно, і я хотіла б, щоб наша дружба міцніла й далі та кріпла, як ваша творчість. Тож не гордуйте і заходьте, як будете у містечку, бо повз мій двір ходите, сама двічі бачила, але не встигла покликати. Я зараз закінчую для виставки велике полотно, і хотілося, щоб ви його побачили, вже як не учень, а як товариш по роботі — друг.

Останні рядки листа підкупали своєю щирістю і змивали намул ворожості, що повставав десь у куточку грудей від зарозумілого тону. Євтихій подумав, що справді даремно він не зайшов, як був у містечку, цікаво ж подивитися на чужу роботу, та й повчитися в неї є чому. — Треба буде неодмінно з'їздити, як закінчу картину. До речі, якщо гроші справді прийдуть, то й діла в містечку буде ціла купа.

Вже згортаючи лист, щоб насамоті виписати таємничі прізвиська мудреців, Євтихій помітив у горішньому куточку аркушика дрібну стрічку літер.

— А як ваші вусики? — питала художниця. — Невже не зрізали, га?

Євтихій мимоволі почервонів і погладив під носом чисто виголене місце. — Та воно таки без вусиків краще, як не кажи.

Склавши листа в пакетик, він сховав його під стріхою і попростував з двору, твердо вирішивши в найближчому часі одвідати Ліду Копиток, що б там не було.

Тижнів через три після того, як поїхав з Добровиці Кирило Іваненко, Сергій приніс Євтихієві центральну газету. На першій її сторінці вгорі крупним планом на три колонки було видру-

кувано портрет вождя, сфотографований письменником на стіні в конторі колгоспу. Під портретом чорнів чіткий підпис:

„МАЛЮНОК ХУДОЖНИКА - КОЛГОСПНИКА СЕЛА ДОБРОВИЦІ
ЄВТИХІЯ ШУКАЙВОДИ“

Перечекавши Євтихіїв захват від несподіваної радості, Сергій розгорнув газету і показав на третій сторінці великий підвал. „Мій друг Євтихій Шукайвода“ — так звався нарис Кирила Іваненка. Яскраво й дотепно, з цікавими прикладами і глибоким знанням села, він описував Добровицю часів громадянської війни, розгром „Верного“, захоплення малюванням і вищу початкову школу. Як живий, із влучних деталей, тонко підмічених письменником, виростав у Євтихіївій пам'яті завжди п'яненький Немідний. В широких штанах і ще ширшому піджаку, з розкуйовдженим волоссям на голові і з ніколи нечісаною каштановою бородою, під п'яно обвислими вусами, худий учитель видавався волохатим і кощавим, як голодний ведмідь. Додавав йому схожості з цією популярною звірюкою смішний поворот короткозорих очей спід дешевих окулярів, — так повертав голову ведмідь перед рогатиною мисливця на малюнку в якомусь підручнику.

І не встиг учитель обізнатися з учнями, як прикипіло до нього крилате прізвище „Немідний-ведмідний“. На мотив „верба б'є, не я б'ю“ залунало воно скрізь, де тільки проходив чи проїздив учитель, і може ця наївна рима стала за причину великої ворожнечі, що повстала між учнями й п'яньким педагогом.

Розповідали пізніше, що пити почав він недавно, з великого горя, десь загинув у вирі сутичок громадянської війни його єдиний син, і це нещастя збудило в педагогові таку спрагу, що її не могли залити цілі відра жовтого самогону.

На свої уроки географії й природознавства він приходив завжди напідпитку і хоч викладав цікаво, з великим умінням оживляти нудні підручники, але учні його не слухали, бо відчували неповагу до вчителя, що не може перебороти кумедної слабості. І часто бувало, що хтось із пустунів починав тихо мугикати без слів знайомий мотив — „немідний-ведмідний“, далі його підхоплювали на Мадагаскарі, тобто на задніх лавах, і за хвилину весь клас виспівував безглузді слова. Саме ця безглуздість найбільше й лютила Немідного. Обурено струшуючи патлами, він скидав окуляри і, страшно водячи короткозорими очима, на чім світ стоїть кляв невигадалих учнів, що в своїй, мовляв, овечій тупості не змогли дотепнішого нічого вигадати і тепер витрачають час на йолопське виспівування ще дурніших слів.

І висипавши всю свою нетверезу лють, він тихо йшов з шумливого класу, прибитий і нещасний. Багатьом з дітей хотілося тоді завернути його назад і ніжно втішати, як малого.

Був Немідний з вищою освітою і серед учителів славився як великий ерудит, навіть вдрізки п'яний, він консультував їх з найрізноманітніших питань, а от дисципліни в своєму класі встановити не міг, як не намагався. Приходив директор, випитував привідців, але клас мовчав; не виказував пустунів і Немідний, скаржачись на свою короткозорість, хоч часом починали мугикати й на перших лавах, перед самісіньким його носом. Директор довго умовляв, загрожував, клас на якийсь час ніби стихав, а там знов починалося по-старому. І от одного разу, коли вчитель був зовсім п'яний, клас учинив йому справжню обструкцію. Почали й на Мадагаскарі, але Віктор, що сидів поруч Євтихія, перший підвівся з місця, і його то й помітив Немідний. Другого дня Віктора викликав директор і зробив „внушення“. Од звільнення його врятувало тільки те, що батько його був учителем у молодших групах і вмилював суворого директора. На якийсь час клас затих і ніби уважно слухав лекції нелюбимого вчителя. До того ж на них тепер часто приходив директор або хтось із вільних викладовців,—поважаючи Немідного, вони вирішили йому допомогти. Але клас готував помсту за Віктора, при чому вирішив здійснити її не в школі, а десь на вулиці. Одного осіннього надвечір'я ця помста таки спіткала Немідного.

Невідомо звідки він їхав на своєму старенькому велосипеді порожньою вулицею,—ніде нікого не було видно в морозяних присмерках, що обгортали село. Учитель повільно їхав і задумано мугикав звичний мотив і слова „Дивні діла твої, господи“. І саме ця повільність їзди врятувала Немідного від важких ударів, а може й гіршого. Переїхавши висухле болото, що весною заливало дорогу, він сильніше натиснув на педалі, вибираючись на бугор. Але на бугрі коло низького тина його чекало лихо. Не встиг учитель нічого помітити, як велосипед дивно крутнув, загальмував і важко грюкнувся об мерзлу землю. Не почув Немідний і глузливого сміху за тином, бо його напосів, крім болю, ще й гіркий жаль. Якось так вийшло,—може тому, що широкі штани,—падаючи з велосипеда, він упустив з кишені чвертку первака, і пляшка розлетілася вдрізки.

Другого дня клас сидів тихий і уважний, як ніколи. Може це підкупило вчителя,—він не згадував про вчорашню пригоду, жодним словом і рухом не виказував якоїсь люті, хоч перед уроками хлопці добре бачили, як він ішов у школу, спираючись на залізний ціпок, кинутий учора в спиці велосипеда.

Зате наступного дня на уроках Немідного клас то там, то тут вибухав піроксиліном щирого реготу. Найсміливіші пустуни вставали з своїх місць і, не зважаючи на урок, підходили туди, де лунав регіт, дивилися в якусь книжечку і, часто зиркаючи на Немідного, порівнювали малюнок до оригіналу.

По руках пішла барвиста книжечка „Казка про велосипед і пляшку“. Під яскравими малюнками, де з чималою подібністю передавалося позавчорашню пригоду Немідного, чіткими літерами, ніби друкованими, виведеними од руки, в дотепних віршах розповідалося про позавчорашню пригоду, і висміювався Немідний, сірич Ведмідний. Клас шумував, як опара, і тільки Євтихій та Віктор сиділи на передній парті, притихлі й уважні, так ніби цікавішого за лекцію з природознавства для них не існувало в світі.

Барвиста книжечка на кінець урока попід партами знову повернулася до Віктора. Він блискавично витяг її з ящика і непомітно поклав у підручник, але короткозорий учитель був сьогодні видючий, як ніколи. Він давно вже стежив за новим предметом, що розважав клас; давши час на передперерву тишу, швидко зійшов з кафедри, ніби виходячи з класу, і на ходу взяв у Віктора підручник. Клас завімів у жахному передчутті. Віктор сидів, як вареник, вісненні ямочки на лиці налилися кров'ю, а на високому лобі під хвилястим золотом чуба враз заблищали ясні крапельки роси.

— Тепер край,— промайнуло в голові.— Не допоможе й папаша...

Про передчасний кінець свого навчання у вищій початковій школі думав і Євтихій. Виженуть, неодмінно виженуть, кого ж тоді й виганяти, як не сина старчихи, що теж туди поліз за гуртом кпоти з невдахи вчителя...

Немідний тим часом дочитав книжечку й зблід. Навіть розжарений кінчик його носа втратив червонуватий колір, учитель був неприродно страшний у раптовому хвилюванні.

— Сволочі,—прошепотів він самими губами і, закривши руки з книжечкою й підручником за спину, почав швидко ходити довгим проходом між партами.—Ну які ж сволочі!—повторив він уголос і став.

— Віктор Кірівановський,—владно гукнув він, щось подумавши.—Встать.

Віктор вайлуватو підвівся, заскрипівши партою, і Євтихій коліньми відчув, як у сусіди дрібно затрусилися ноги.

— Євтихій Шукайвода!—викликав далі вчитель.—Встать!

Євтихій підвівся в нестямі і безпорадно обвів клас переляканим поглядом. Але підтримки чомусь не було. Школярі сиділи тихо і, як заворожені, дивилися на свої руки на парті, ніби на уроці лютого математика.

Хто знає, може жалюгідний вигляд витівників, а може ще якась думка розчулила розгніваного вчителя. Він сів за стіл, вдруге перечитав і переглянув книжечку і вже зовсім звичайним голосом наказав сідати. І тільки виходячи з класу, суворо оголосив:

— Кірівановському і Шукайводі зайти сьогодні після уроків до мене на квартиру.

Євтихій ще й тепер добре пам'ятає решту того вікопомного дня. Він сидів на уроках, як у гарячій ваті, ніщо не доходило до його свідомості, ні співчутливі репліки товаришів на перерві, ні цікаві геометричні рисунки вчителя. Мовчки сидів коло нього Віктор і може він один по-справжньому розумів душевний стан свого сусіда й друга.

Товариші виряджали їх аж до квартири Немідного. Всім кортіло дізнатися, чого це він викликає Євтихія і Віктора не в учительську, а додому, хто зна, що він надумав, цей п'яленький учитель, може готує якусь засідку або глум, то ми хоч здіймемо гвалт. А ви, як що, то кричить хлопці, ми пильнуватимем за парканом.

Віктор несміло постукав у двері, і якась жінка ввела їх у кімнату Немідного. Вчитель сидів коло столика, несподівано причисаний і зовсім не п'яний, усе ще вивчаючи прокляту книжечку, — добра б їй не було, навіщо тільки вони її й вигадали, на свою лиху долю, гірке нещастя.

— Заходьте, — сказав, одриваючись од книжечки, Немідний, хоч хлопці вже кілька хвилин топтали на порозі. — Сідайте. — І він враз посміхнувся ясною посмішкою, такою, якої вони ще ніколи не бачили на його синюватих вустах.

— То не ваше сочиненіє? — показав він на книжечку. — Ти писав, Вікторе?

Віктор винувато спустив очі додолу, але не відповів.

— Не бійся, признавайся, я нічого не маю. А малював ти, Євтихію?

— Ні, — злякано збрехав хлопець. — Це не я... — От їй-богу...

Але помітивши зневажливий вогник у зеленкуватих Вікторових очах, він враз випростався і зухвало видавив:

— Тобто я.

— Ну от і добре, — уважно дивився на нього вчитель. — Це добре, що ти не вмієш брехати. А що ти малював, то я й сам знаю. Так от що, хлопці. Хочеться мені з вами поговорити...

Голос учителів бринів задушевною ширістю, було в ньому щось таке, що гіпнотизувало, брало за душу, не відриватися б і все слухати й слухати. І чого він так не говорить у школі, то ж і сварки ніякої не було б із велосипедом і з книжечкою, не набралися б сорому, а тепер сиди, як на голках, ніби з покійного батька насміявся.

Немідний говорив про високі завдання мистецтва, про його благородну роль у вихованні людини, про те, що бути письменником і художником — велика честь, дається воно не кожному, святий вогонь таланту треба високо нести над головою, нехай роздмухують його чисті вітри чесного життя, і хай буде проклятий той митець, що зробить його курним димом наживи й поневолення людини.

Хлопці слухали гарячкову промову і хоч не розуміли гаразд, до чого йдеться мова старого, проте відчували, що гроза над їхніми головами минула, і, заспокоєні, всім єством всотували в себе зливу напіврозумілих, але хвилюючих слів.

— Навіть по цій каверзній книжечці,— сказав під кінець розчулений вчитель,— видно ваші яскраві таланти. Не заривайте їх, діти, в землю, запам'ятайте мої слова і все життя своє прагніть до того, щоб вони буйними квітками розквітли на користь людству.

Вчитель говорив патетично й квітчасто,— так говорили багато героїв з прочитаних Віктором і Євтихієм книг,— але щира пристрасть, яка бриніла в його густому голосі, оживляла ходульні штаповані слова, і вони проникали в самісінькі серця схвилюваних хлопців.

На прощання Немідний дістав з полиці товсту книжку і, віддаючи її Вікторові, сказав:

— На, хлопче, бери і старайся бути таким, як великий Тарас. Це книжка мого сина. Він теж писав вірші, але...

Голос старому урвався. Заїхавши раптом на високу сильну ноту, вчитель замовк і вище насунув на носа грубі скельця окулярів.

— Ну, а що ж тобі дати?— звернувся він по хвилі до Євтихія.— Пробач, друже, нічого. Фарби дати б, так їх у тебе повно, одвоював Когут у клятих вбивців Вікентія...

Він знову згадав про своє невимовне горе, і рясні сльози враз заструмилися спід скла окулярів.

— Ідіть,— якось чудно схлипнув Немідний.— Ідіть, діти, і пам'ятайте мої слова.

Хлопці тихо вийшли з квартири вчителя, ковтаючи терпкі давлучі сльози. Євтихій дивився на Віктора, на його тремтлячі губи й дріжке підборіддя і, як не старався, не витримав і собі. Вискочивши за хвіртку, вони гірко по-дитячому заплакали з важким схлипуванням, тим сильніше, що діти намагалися стримати тонкі голоси. До них мчали перелякані хлопці.

Євтихій яскраво пригадав цей епізод свого дитинства, хоч Кирило Іваненко в своєму нарисі згадував його кількома рядками. Невдовзі після того й порвалися мамині чоботи, а з ними увірвалося й недовге вчення. І тільки тепер починає здійснюватися віще пророцтво старого вчителя...

Далі письменник писав про юнацьке життя Євтихієве, гірке наймитування, аж до призову в Червону армію. Виходить, докладно йому розповів Сергій і правильно про все, коли тільки він і встиг. Змалювавши смерть дитини й народження художника, Кирило Іваненко перейшов до самих малюнків, підкреслюючи в них велику обдарованість колгоспного лісника і потребу йому допомогти.

— Він думає, що ми тобі не допомагаємо,— трохи аж образився Сергій.— Ніби ми нічого не розуміємо. Помічника в ліс тобі виділили? Виділили. Сам секретар райпарткому про це нагадав. І все зробимо, тільки малюй. Ну, кажи, що тобі треба?

— Та нічого мені не треба! Вчитися хіба, то це не од вас залежить.

— Чого не од нас? Ач, загордився. От і поїдеш учитися од нас, підготуєшся й поїдеш, а ми стипендію дамо і Оксані допоможемо. Тільки щоб ти не засів десь у городі назавжди, назад вертай.

Євтихій мовчки стиснув другові руку. Збуджений нарисом і Сергієвою чулістю, він швидко пішов додому і цілу ніч до ранку завзято працював над картиною. Нові сили наповнили широкі груди молодого художника, здавалося, немає їм краю й кінця, малювати б і малювати весь час, не відходячи од великого полотна.

РОЗДІЛ XVI

Думалося закінчити ескіз для килимарні за якийсь місяць-півтора, але діло показало інакше. Перший місяць майже весь пішов на освоєння олійних фарб, два на писання, і тільки за тиждень перед новим роком Євтихій одніс Наталці готовий ескіз. І коли не стало в хаті звичного полотна, наш художник трохи аж засумував. Йому здавалось, ніби з дому поїхала якась жива і дорога йому істота і хто зна, чи й вернеться вона назад. Навіть Оксана шкодувала, коли прийшов час відносити картину,— нехай би й стояла тут, ач яка я, мов жива — на карточку не довелося знятися, то хоч би це було...

— А ти ж не хотіла бути схожою,— лукаво зауважив Євтихій.— Люди сміятимуться...

— Нехай сміються,— одказала дружина.— Та й не схожа я тепер стала. Хіба я тоді така була?— глянула вона променистими очима на живіт.

— Може таки підмазати, щоб на тітку Ганну скидалася? Ти скажи, якщо той,— то я швидко можу.

— Ні, нехай буде так. Навіщо псувати картину? Та хіба й найдеш де красивішу за свою жінку?— проспалася в Оксані чисто жіноча пиха.

Але вона була заслужена. Навіть тепер, на передостанніх місяцях вагітності, жінка була по-своєму прекрасна. Тиха, спокійна краса і міцне здоров'я випромінювалися з її свіжого лица. Жінку не спотворював навіть великий живіт, він додавав їй якоїсь величності і сили, вся вона виглядала, як живий символ плідного життя. Євтихій дивився на неї очима мужа і художника і відчував, як у грудях росте й шириться ще більша любов, радість, гордість і тихе замилювання з вагітною жінки, що має повернути його батьківським чуттям утрачене щастя.

Та хоч ескіз був і скінчений, проте роботи у Євтихія не поменшало. Він тепер цілими днями сидів у килимарні й стежив за тим, щоб його картина була якнайточніше відтворена шерстю. Ткала килим Наталка з помічницею, працюючи день і ніч, щоб встигнути скінчити роботу до виставки. А все через Євтихія така спішка: затягнув з ескізом, а тепер доганяй, та ще хоча б сидів мовчки, так ні, сперечається, сам у начиння лізе, ніби щось утратиться від того, як десь там буде на одну нитку не додержано кольорів. А може воно й краще буде.

Та Євтихій не зважав на бурчання незадоволених ткаць. Мою картину тчеш, моїх і кольорів додержуй, мені за них відповідати, та й що це за самоуправство, ти ж і на стандартах не маєш права вигадувати, а тут — картина.

Суперечки ці були цілком дружні і на роботі не відбивалися. За кілька день Євтихій побачив низ своєї картини вже на килимі. Зеленів шпориш, жовтими дзвониками цвіли кульбаби, ясніла під крихким стовбуром бузка синьоока фіалка, леліли фіолетові тіні речей.

— Добре виходить, — хвалив художник. — Йй-бо, краще ніж у мене.

— Ти ж думав, — переможно одказувала Наталка. — Це ще казна-що, а от побачиш, як ми лице зробимо.

— Ого я за лице й боюся. Не так за лице, як за погляд і посмішку. Просто не знаю, як ти й зробиш.

— Зробимо, — гордо запевняла ткаля. — І не таке робили.

Одного разу в килимарню прийшов незнайомий чоловік, по-миському одягнений, в окулярах і запитав Євтихія:

— Я вже й дома був, кажуть, зранку немає, — говорив незнайомий.

Проте, коли Євтихій одірвався од килима і підійшов до миського чоловіка ближче, то упізнав його одразу.

— Це ж той самий. Що тоді про фотографа говорив.

Почуття глухого обурення поставало десь у найдальшому закутку свідомості, обурення і недоброзичливість до цієї людини, що так неприємно розмовляла з ним у великому горі...

— Я Шукайвода. Що скажете?

— А я з редакції. З райгазети, — зніяковів прибулий, очевидно, теж пригадуючи Євтихія. — Редактор дуже просить вас оформити нам новорічний номер...

— Ну, ні, — відмовився Євтихій. — Та я й не вмію. Ніколи подібного не робив...

Обурення проти співробітника ще більше зміцнювало в ньому небажання братися за оформлення. Та таки й не знає він, як і що саме треба малювати.

— Ні, ні, не відмовляйтеся, — занепокоївся чоловік в окулярах. — Це конче треба зробити. Ви зумієте, я ж знаю. Я вам приблизно розповім, у якому плані треба малювати. А для зразка я ось вам привіз жовтневий номер. Бачите, тут малю-

нок художниці Копиток, а це й вашої роботи портрет. Взяли з центральної преси.

Євтихій глянув на рисунок і зауважив собі, що в такому плані не важко намалювати й краще, проте одмовлявся далі.

— Ні, не можу я зараз. Нехай вам Ліда... товаришка Копиток намалює. А в мене робота. Ось бачите...

Він з гордістю показав на ескіз і початий килим. Євтихієві було приємно показати картину цьому жучкові, що так зневажливо обійшовся з ним якихось півроку тому. На, мовляв, дивись, бачиш, з ким діло маєш?

Секретар редакції, оглянувши ескіз, вийняв олівець і почав щось швидко строчити в малому блокнотику.

— Як зветься ваша картина? Загальний задум?

— Квітень,— сказав Євтихій і спохопився.— А це вам для чого?

— Для газети. Це дуже цікава річ. Я напишу маленький нарис. В голові меткого строчкогона вже роїлися наголовки й образи з майбутнього нарису. Він уже думав про те, чи не почати його з зустрічі в редакції, хоч вона була й не дуже приємна, проте можна вигладити, і за давнім часом зійде.

Але Євтихій рішуче заперечив.

— Е, ні. Я не хочу, щоб ви писали про мою картину.

— Чого це так?— розгубився газетчик і, помітивши похмурий погляд Євтихія, враз сховав олівець.— Дивно. Ну, як хочете, я тільки хотів зробити вам приємне.

Він очевидно зрозумів справжні причини Євтихієвої недоброчливості, бо розгубився ще більше.

— А як же з оформленням газети? Ми ніколи не думали, що ви одмовитесь. Це ж не для мене особисто. Редакторів сказав секретар райпарткому, щоб вас запросити, аж ви...

Газетяр ображено замовк, не знайшовши слів для делікатного обурення, а так, як думав, у вічі говорити не наважувався цьому широкоплечому чоловікові,— лантухи б йому вантажити на пристанях, а не картини писати,— і втулить же доля у таке тілице талаят.

Євтихій тим часом пригадав розумне обличчя секретаря райпарткому, що приїздив якось до нього аж додому, розпитувати про роботу і про те, що Євтихієві треба, і йому хотілось зробити приємність цій чулій людині. Власне, обурення на цього типа тут ні до чого, газета—це не він, а все таки весь район...

І він згодився зробити оформлення. Розповівши тему малюнків і вручивши Євтихієві жовтневий номер, газетяр запитав:

— То коли до вас прислати?

— А на коли треба?— перепитав Євтихій.

— Ну, так число на двадцять шосте.

Євтихій щось підрахував у думках і заявив, що малюнки

він привезе в редакцію сам; якраз у нього трапляється справа в містечко, то навіщо людину ганяти.

Газетяр полегшено зітхнув і відкланявся, а Євтихій знову припав до килима.

— О, вже не тим кольором почала. Буде мені діло, як поїду на два дні в містечко!

— Горенько моє,— розпачливо зітхнула Наталка.— Їй-бо здурію з цим чоловіком. Та чи тобі трудовні хто записує, що ти тут сидиш, чи що? От побачиш, скажу Оксані, що ти до Євгенії залицяєшся. Тоді знатимеш.

— А що ж,— засміявся Євтихій до зашарілої помічниці.— Хіба ж така дівка, оця Євгенія! Тільки я для неї трохи старий! Правда?

— Якже, старий об'явився. Знаємо таких стариків.

Оформлення газети Євтихій закінчив за два дні, і хоч час йому визначено—26 грудня, але він вирішив не чекати й одвезти роботу зараз та й у своїх справах походити по містечку, наближається новий рік, з літератури треба дещо виписати, в крамницях подивитись, може костюм путящий трапиться, то й купити. Ну, а там і до Ліди зайти можна, чого цуратися справді, а картину її подивитися,—так просто інтересно.

Якраз ішов у містечко колгоспний грузовик по горюче, не треба було теліпатися конем годин чотири, а то й п'ять по морозу. Євтихій сів поруч шофера в кабінці, тепло й швидко, і за якихось тридцять хвилин їзди вже вставав коло довгого одноповерхового будинку райгазети.

Проте ще було рано навіть для містечка. В редакції нікого з співробітників не було, тільки в кабінеті редактора старенька прибиральниця густо куріла помелом, не догадавшись полити долівку.

— Вам до кого?— запитала вона Євтихія, коли той, поминувши дві порожні кімнати, увійшов у кабінет.— Рано ще.

— Мені редактора,— одказав Євтихій.— Проте, коли рано, то...

— Е, редактор сьогодні буде пізенько. Зранку засідання в парткомі. Ну, а секретар — той буде швидше, проте не раніше, як години за дві.

— А секретар який із себе?— поцікавився Євтихій.— Такий чорненький, в окулярах?

— Ну да, ну да, не який біс... Соколович.

Прибиральниця вимовила це прізвище сердито, як лайку.

— Видно, залив він їй за шкіру сала,— посміхнувся Євтихій і, сказавши, що прийде пізніше, вийшов з редакції.

На дворі стигнув ідучий мороз, щипав у носі, забивав дух, мертвущим холодом дихав за комір і в рукава сдежі. Од низького сонця ясне небо рожевіло бузковими берегами

і фіолетовими тінями відсвічувало на іскристій білизні підмерзлого снігу.— Такої пори замерзали телята в череві корів,— згадав Євтихій образну розповідь діда Лаврентія про люті морози давніх часів і озирнувся в нерішучості.— Куди тепер іти? В магазини — рано, раніше, як о дев'ятій, не відкриються, хіба на базар?

Він глянув на закутаних жінок, що швидко йшли повз нього з порожніми кошиками, на ходу пританцьовуючи від холоду, і повільно рушив до моста, за яким трохи осторонь розташувався немоголюдний базар.

Але купувати йому там було нічого, — хіба що так подивитися, може знайомого кого зустріну, все охочіше чекатиметься, доки відкриють крамницю. Воно звісно, аби був хто добре знайомий у містечку, то піти б оце та випити чаю, щоб аж за душу хватало, а то й кріпкішого чогось...

Перебравши на думці всіх своїх містечкових знайомих, Євтихій згадав про Ліду. Хіба піти до неї, запрошувала ж, і цікаво подивитись на картину. Але надто рано, як до жінщини. Спить мабуть зараз найсолодшими мареннями. Проте писала ж вона, щоб заходив коли завгодно, хоч уночі, хоч удень, а тут може так вийти, що пізніше й часу не буде — машина не чекатиме, набере горючого, щось там у майстерні візьме та й поїде собі, а мені тоді залишатися?

— Ні, таки піду зараз, — вирішив Євтихій. — Нехай на цей раз устане раніше, до того ж і малюнок їй покажу, може таке, каз-нащо, сором і в редакцію нести?

Лідину квартиру він розшукав на тій же вулиці, де колись шукав фотографію, але зима пригладила брук, простелила блискучі тротуари з матовими негативами ковзалок, завітчала сірі паркани веселковими вогниками колючого інєю, і в новому оформленні колишня Дворянська вулиця виглядала зовсім інакше, ніж та, що її бачив Євтихій весною. Може саме тому думки його були спокійні й рівні, не затьмарені примарою колишнього горя.

Як і сподівався Євтихій, художниця була ще в постелі. На його несмілий стукіт двері відчинила худа дівчина, може домробітниця, а може якась Лідина родичка.

— Ви до Ліди Максимівни? — запитала вона розгублено одвідувача. — Так вона ще мабуть спить.

— Ну, якщо спить, — пробурмотів Євтихій і хотів завертати голоблі, але дівчина його затримала.

— То чого ж ви? Вам же мабуть щось треба від Ліди Максимівни, то ви заходьте. Ідьте сюди, почекаєте, а то скажіть, що вам треба. Може вона прокинулась, так я спитаю. Заходьте, я зачиню двері, бо холод, аж у носі злипає...

Євтихій, все ще зніяковілий від незручності свого стану — вломився чим світ, як же, дуже тут потрібний — увійшов у передню.

— Скажіть, що прийшов Шукайвода, з Добровиці. Тільки не будіть, а якщо встала.

Дівчина ввела його в велику кімнату і вийшла, а Євтихій відразу накинувся розглядати картини, що прикрашували високі стіни. Це були копії з відомих картин Левітана, Васнецова, Айвазовського й інших художників — багато з них Євтихій зустрічав у підручниках, але намальовані в фарбах, вони виглядали зовсім інакше, прекрасні, як чарівна казка. Придивившись пильніше, він помітив сліди грубої роботи копіювальника, проте спотворений ведмідь у Шишкіна або надто товсті щогли рибальського судна на копії з Айвазовського не псували загального враження. І почуття високої радості з того, що й він причетний до таємниці яскравого відображення життя, охопили Євтихія.

Поруч копій на стінах висіли оригінальні картини, очевидно Лідині, бо портрет голої дівчини, намальований в одному тоні з ними, дуже скидався рисами обличчя на худорляву домробітницю, що відчиняла двері.

Портрет неприємно вразив його неприхованим підкресленням слаборозвинених персів і голого живота дівчини, що випирали з полотна великим планом, ніби художниця ради них починала картину.

До того ж не говорив на користь портрета химерний добір фарб, здебільшого брудносірих і темнокоричневих, вони надавали тілу дівчини мертвенної блідості й якоїсь несвіжості, як на древніх іконах, писаних по дереву. „Дайте мені трохи бруду, і я напишу тіло жінчини“ — розповідала колись йому Ліда про висловлювання французького художника Делакруа. Здавалося, що цей портрет саме й намальовано брудом.

На інших картинах теж переважали голі постаті жінок і чоловіків. Ось пляж, мабуть містечковий, бо можна впізнати дерев'яний міст, що видніється вдалині. Тече голуба річка, ясно світить сонце, але не обмиває вода тіл на картині, не засмажує їх пекуче проміння сонця, як і на портреті дівчини, сіріють вони, глизяві й огидні, з еротично підкресленими грудьми, животами, позами. Поруч — невеличке полотно, на якому голий парубок витягає утоплена. Він пливе голічерва і поверх себе тримає зовсім юне мертве дівча з досить нецнотливо зачоченою мокрою сорочкою. Проте дбайливо виписана натуралістична деталь не вражає так, як одверто похотливий погляд голого парубка...

Далі ще виднілися якісь полотна й акварелі з голими тілами на жовтавому тлі осені, в кутку на триногах стояла велика картина, закутана напиналом, але розглянути їх Євтихій не встиг. У кімнату, одягнута в широкий рожевий халатик, увійшла Ліда.

— Нарешті, — кинулася вона до нього, міцно стискаючи обидві руки. — Скільки літ, скільки зим. Ану, який він? Ач,

таки збрив вусики!.. Просто Аполлон, справжній Аполлон. Та роздягайтеся, чого ж ви так у кожусі? Дунько став самовар.

Вона метушилася, дзвінко сміялася і щебетала, то розмотуючи башлик, то стягаючи кожуха, а Євтихій стояв, як бовдур, мовчки повертаючись то сюди то туди з розгубленою по-смішкою на вустах. Він все ще був під гнітючим враженням химерних Лідиних писань, він відчував їх як щось живе в цій кімнаті, і навіть дух несвіжості бив йому в ніс...

— Ви вже пробачте,—нарешті спохопився він.—Пробачте, що я так рано... Пізніше, думаю, не буде часу...

— Нічого, нічого,—сміялася художниця.—Вам я рада й серед гупої півночі. Коли хочете, тоді й заходьте. Я ж казала... Та я вже не спала, так тільки вставати не хотілося, малювати холодно, в школу рано. Адже тут таки добре холодно, в цій майстерні. Ну, ходімо до мене, там тепліше. Дунько, ти вже прибрала?

— Уже,—долунав відкілясь здалеку голос дівчини.—Самовар ставлю...

— То ходімо, бо мене аж трусить починає.

Вона взяла його за руки і потягла в суміжну кімнату.

— О, який ви хороший, що приїхали. Ну, сідайте, я хоч на вас подивлюся. Просто не впізнати без вусиків. Йй-богу. Цілком аристократичне лице. І в очах новий вираз, розумний і глибокий.

— А тоді я дурень був чи що? — не зрозумів Євтихій ніяковіючи.

— Ні, не так. Ото який ви, невже ображаєтеся? Це не добре, ви на мене, цокотуху, не зважайте. Я хотіла сказати, що у ваших очах інтелект світиться, але ви думаю, не збагнете. Ну, киньте, я перепрошую.

— Та я не образився,—посміхнувся Євтихій.—Таке й вигадаєте.

— Ну, от і добре. Сідайте ось сюди на тахту. Ой, який ви великий, як ведмідь. Бу-у! Я аж боюся.

— Чого боятися я—плохий.

— Плохий, плохий, а якби тоді коло озера не дружина...

Та схопившись, що згадка про Оксану не з приемних, Ліда враз змінила тему.

— Ну, що ви нового намалювали, крім того, про що я читала в газеті?

— Та нічого такого... Що там я,—прибіднювався Євтихій.—Ось ви розкажіть і покажіть... Ач, скільки у вас понамальовано!

Євтихій обвів очима стіни кімнати, що, як і перша, була рясно прикрашена малюнками, але тут переважали акварелі й малюнки олівцем, тоді як у майстерні здебільша висіли полотна.

— Намальовано багато, але хто зна, чи до пуття,—скромно запишалася Ліда.—Знаєте, якби малював, що хочеш... Хочете, покажу деякі дрібнички?

І забувши про свої недокінчені розпити, вона кокетливо звела Євтихія з тахти, показуючи на малюнки...

— Ну, оце осінь, символ, так би мовити. Через те в жінки груди може трохи більші, ніж треба. — І ворона ото, — співці всі полетіли. Та хоч жінка ніби й гладка, але скоро вмере, видно по всьому... ну, слаба. Це осінь життя.

— А оце, — потягла вона Євтихія від неприємної осені, — це народження. На перший погляд воно ніби надто натуралістичне, але малюнок треба розуміти умовно... Гляньте на вираз обличчя жінки. Їй боляче, вона проклинає світ, долю, життя, але відчуває, що ось-ось їй стане легше і вона засяє щасливою посмішкою.

— Не знаю, що вона відчуватиме згодом, а зараз дивитися противно, — хотів сказати Євтихій, але стримався, похмуро розглядаючи решту малюнків, що темою і виконанням були не кращі за попередні.

— Ну от і все, — сказала Ліда, грайливо, як дівчина, падаючи з ногами на тахту. — В майстерні покажу після сніданку, нехай там Дунька раніше натопить.

— Я вже трохи бачив, — сказав Євтихій і, сівши на стілець, пильно глянув на Ліду. — Звідки в неї береться стільки гиді, аж дивно. Жінка, а таке малює, що чуб підіймається. Їй-бо, як на заборах...

В його простому мозкові ніяк не вкладалося те, що ця жінка і ці огидні картинки мають між собою щось спільне. І головне, вона не соромиться, навпаки, пишається цим брудом, ніби воно справді чогось варте. Невже це є те ж мистецтво, як Шишкін, Ренуар, Васнецов, Айвазовський, що он поруч висять...

— Що ви задумались? — помітила Ліда. — Не подобаються мої роботи?

Вона лежала на тахті в своєму строкатому халатику, падала ногами об килим і крізь пасма золотих закрутів волосся лукаво дивилася на Євтихія.

— Ну да, не подобаються?

Євтихій дивився на неї, щось думаючи, і враз яскраво уявив собі художницю, як продовження її потворної фантазії на папері й на полотнах. Картина вийшла не менш огидною, він здригнувся і встав на рівні ноги.

— Ні, не те, що не подобається, — з натугою згадав він, про що питала Ліда. — А от чого так багато у вас голих?..

— Он що! — підвелася Ліда на лікті. — Так, це повинно було вас здивувати...

Закінчення буде